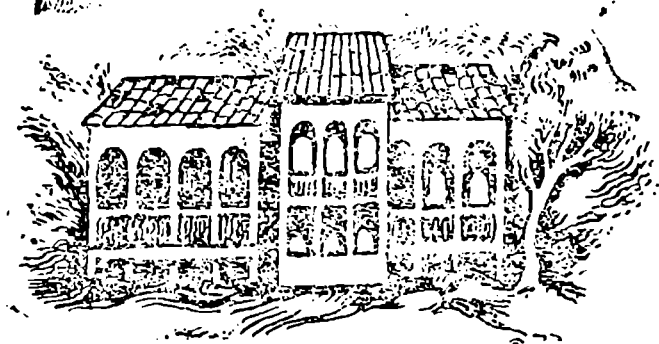

თუნგზ იერიქულა

კველი თბილისის
ჭყრებსა და
ჭყრებანდებუნი
არქიტექტურული გზამკვლევი

გამომცემლობა „საბოთა საქართველო“
თბილისი — 1989

„მე მისმობს მაშინ მტკვრის არეზარე,
გაღაფენილი
მთაწმინდის ლანდით;
აქ ბარათაშვილს სტანჯავდა მთვარე,
აქ გორგასალის
აჩრდილი დადის“

კოლაუ ნადირაძე

თბილისი წარსულში

ისტორიული ბედუქუდმართობა — თბილისის გარეგანი სახე ფე-
ოდალურ ხანაში — რა შემოგვრჩა ძველი თბილისისაგან?

საუკუნეების მანძილზე თბილისი რამდენიმე საკმაოდ მკვეთ-
რად განსაზღვრული ნაწილისაგან შედგებოდა. მტკვრის მოპირდა-
პირე ნაპირებზე ძირითად ბირთვის კალა და ისანი წარმოადგენდა.
ამ ორი, საკმაოდ გამაგრებული ტერიტორიების ფარგლებში ვი-
თარდებოდა უხსოვარი დროიდან თბილისი. კალას საზღვრები (ქა-
ლაქის გალავანი) დღევანდელი ბარათაშვილის, პუშკინის, დადი-
ანის. ქუჩების ხაზზე გადიოდა, მიუყვებოდა სოლოლაკის ქედის
თხემს და ნარიყალასთან კვლავ მტკვრისაკენ ეშვებოდა წავკისის
წყლის გაყოლებით. ძველი ისანი კი ამჟამინდელი შაუმიანის ქუ-
ჩის დასაწყისსა და მტკვრისკენ ვერტიკალურად მოსხლეტილი მე-
ტეხის კლდეს შორის იყო განლაგებული. მათ გარს ეკვროდა გა-
რეუბნები, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე — ე. წ. გარეთუბანი და
სეიდაბადი, მარცხენაზე — გარეთავლაბარი.

ისპობოდა გარეუბნები, კვლავ აღდგებოდა ხოლმე და კვლავ
ნადგურდებოდა, მაგრამ კალას და ისანს თბილისის მთელი არსე-
ბობის მანძილზე არ შეუწყვეტია ცხოვრება, თუმცა ნგრევა და აოხ-
რება მათთვისაც არ იყო უცნო ხილი. როგორც სიდიდით, ასევე
ადმინისტრაციულ-ეკონომიური მნიშვნელობით, მონუმენტური

ნაგებობების, ეკლესიების, ქარვასლების, სასახლეების და მოსახლეობის რაოდენობითაც უპირატესი მნიშვნელობა კალას უნდა მიენიჭოს. სწორედ თბილისის ამ უმნიშვნელოვანეს ნაწილზე — კალაზე გვექნება მკითხველთან საუბარი.

ცოტაა ქალაქი, რომელსაც ესოდენ მძიმე თავგადასავალი ჰქონდეს გადატანილი, როგორიც ისტორიამ თბილისს არგუნა. იგი მრავალი დამანგრეველი ომის ასპარეზი იყო. ქართულ ისტორიულ წყაროებში თბილისის ერთ-ერთი პირველივე მოხსენიება მტრის შემოსევასა და ქალაქის ნგრევასთან არის დაკავშირებული: „აიყარა მეფე სპარსთა, და უკუდგა რუსთავად, და გამოვიდეს იგინი განთიად და დადგეს ველსა კალაისასა, რამეთუ ტფილისი სოფელი და კალაიცა მოოხრებულ იყო მაშინ“ (ქართლის ცხოვრება; თბ., 1942, გვ. 122). კალას დანგრევის ეს ცნობა მე-5 საუკუნის ამბავს მოგვითხრობს. ამის შემდეგ, საუკუნეების მანძილზე, ერთმანეთს ენაცვლებოდა ნგრევა და აღმშენებლობა, ბრძოლები და მშვიდობიანი დღეები. ვინ არ მოდგომა თბილისს, ვის არ განუზრახავს მისი გაძარცვა: სპარსელებს, ბიზანტიელებს, ხაზარებს, არაბებს, ხვარაზმელებს, მონგოლებს და თურქ-სელჩუკებს... ამასთან, არაბებს, ხვარაზმელებს და მონგოლებს არაერთგზის დაურბევიათ ქალაქი. მე-15 საუკუნიდან მოყოლებული თბილისის ტრადიციული მტრები — სპარსელები და ოსმალები ენაცვლებიან ერთმანეთს, რომლებსაც მოგვიანებით ლეკებიც დაემატნენ. ტრაგიკული კულმინაცია იყო სპარსელების 1795 წლის შემოსევა, როდესაც მიწასთან გასწორდა ქალაქის თითქმის ერთი მესამედი, დანარჩენი კი ნანგრევებად იქცა.

იმის დასადგენად, თუ რა შემოგვრჩა ფეოდალური ხანის თბილისის კალას დაგეგმარებისაგან, უპირანია მოკლედ აღვადგინოთ იმდროინდელი თბილისის ბირთვის სტრუქტურა.

თავდაპირველად ნარიყალას ქვევით, წავკისის წყალსა და დღევანდელი გორგასალის შესახვევს შორის გალავნით შემოზღუდულ ნაწილს კალა ეწოდებოდა. ადრე ამ უკანასკნელის ხაზზე ხევი ჩამოდიოდა. სწორედ ამ, შედარებით მცირე, ტერიტორიას გულისხმობს მატიანე, როდესაც აღნიშნავს, რომ პიტიახში მოვიდაო „ტფილისად და კალა-ციხედ“. შემდგომში ეს დასახელება გავრცელდა თბილისის გალავნით შემოზღუდულ ძირითად ვრცელ ნაწილზე, რომელიც მოქცეული იყო სოლოლაკის ქედის თხემს,

მტკვარს, აწინდელი ბარათაშვილის, პუშკინისა და დადიანის ქუჩების გაყოლებით არსებულ ხევს შორის. თბილისის ამ ძირითად ნაწილს ეახუშტი ბაგრატიონი უწოდებს „კალას ანუ ტფილისს“, ხოლო უძველეს კალას, რომელიც ძირითადი ნაწილისაგან გალაგნით იყო გამოყოფილი, უკვე „ციხე დაბალი“ ჰქვია, მთის შემალღებაზე განლაგებული „მაღალი ციხისაგან“ განსხვავებით.

პირველ გრაფიკულ საბუთს, რომელიც ზუსტად გადმოგვცემს გვიანფეოდალური თბილისის დაგეგმარებას, ეახუშტი ბაგრატიონის მიერ 1735 წელს შედგენილი გეგმა წარმოადგენს. ამ დროის კალას ქუჩების ქსელზე მკაფიო წარმოდგენას იძლევა მე-18 საუკუნის ოთხმოციან წლებში და, განსაკუთრებით, 1800 წელს შედგენილი გეგმები. ეახუშტი ბატონიშვილის გეგმაზე კალასგან, ანუ „საკუთრივ ტფილისისაგან“ „დაბალი ციხე“ კედლით იყო გამოყოფილი და იგი კალას თათრის მოედნისკენ გაჭრილი კარიბჭით, „ციხის კარით“ უკავშირდებოდა. 1800 წლის გეგმაზე „დაბალი ციხე“ აღარ არსებობს. იგი კალასთან არის გაერთიანებული. ეს მოხდა ერეკლეს წინამძღოლობით სპარსელების ციხიდან და საერთოდ თბილისიდან განდევნის შემდეგ, რასაც სპარსელთა გარნიზონის ადგილსამყოფელის — ციხის მოსპობა მოჰყვა. ეახუშტის 1735 და 1800 წლების გეგმებს შორის თბილისის კარიბჭეების რაოდენობაშიც არის განსხვავება. ქალაქის ჩრდილოეთ კედელში, რომელიც აწინდელ ბარათაშვილის ქუჩის ხაზს გასდევდა, ეახუშტი ბაგრატიონს ერთმანეთის სიახლოვეს ორი კარიბჭე აქვს ნაჩვენები: „მეიდნის კარი ხილით“ და „ქვემო კარი ხილით“. თბილისის შემდგომ გეგმებზე კი მხოლოდ პირველ მათგანს უჩვენებენ უკვე „მუხრანის კარის“ სახელწოდებით. როგორც ჩანს, „ქვემო კარი“, იგივე „წყლისკარი“ მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში ამოუშენებიათ თბილისის ფორტიფიკაციული ნაგებობების შეკეთება-გამაგრებისას. დასავლეთის კედელი დღევანდელი პუშკინის და დადიანის ქუჩების ხაზს გასდევდა, შეკიბულად აპყვებოდა სოლოლაკის ქედის ფერდობს და ქედის თხემზე ამოყვანილ ბასტიონს — „შაჰტანტს“ უერთდებოდა. აქედან კედელი ტეხილი ზაზით მიუყვებოდა სოლოლაკის ქედს დასავლეთისკენ და ნარიყალას აღწევდა, საიდანაც კედელი მკვეთრად უხვევდა ჩრდილოეთისკენ, ჩამოყვებოდა ფერდობს წავკისისწყლის გაყოლებით მტკვრამდე და კალას სამხ-

რეთ-აღმოსავლეთის ზღუდეს ქმნიდა. მტკვრის მხარეზე ქალაქს გაღავანი არ ჰქონია, რადგან განაშენიანება კლდოვან ნაპირზე გადიოდა და ამ მხრიდან კალაში შეღწევა ძნელი იყო (კლდოვანი ნაპირი მოისპო ჩვენი საუკუნის 30-იან წლებში, მტკვრის მარჯვენა ტოტის ამოშრობისა და სანაპიროების აშენების შემდეგ). ფორტიფიკაციული კედლები ამ მხარეზე მხოლოდ ისეთ ადგილებში ეწყობოდა, სადაც ნაპირი დაბალი იყო მტკვრისკენ ჩამავალი ხევების წყალობით.

შუა საუკუნეების ტრადიციით ქალაქის კარიბჭეებს იმ გზის სახელს არქმევდნენ, რომელიც ამ კართან მთავრდებოდა. ასე მაგალითად, მნიშვნელოვან სავაჭრო გზას, რომელიც სამხრეთიდან მოემართებოდა და თბილისს აღმოსავლეთის ქვეყნებთან აკავშირებდა, „განჯის გზა“ ერქვა. იგი დღევანდელი გრიშაშვილის ქუჩის ხაზს გასდევდა თაბორის ციხის ქვეშ. შემდეგ სამხრეთიდან უვლიდა გარს აბანოთუბანს და წავკისის წყალზე გადებული განჯის კარის ხიდან წყდებოდა. განჯის გზის განშტოება აბანოთუბანის მისასვლელთან ქვევით ეშვებოდა და „აბანოს კარამდე“ აღწევდა. განჯის კარს მომდგარ მგზავრებს თუ ქარაიანებს კალაში მოსახვედრად რთული ფორტიფიკაციული სისტემის გაილა უზღებოდათ. თვით განჯის კარიბჭე წავკისისწყლის პირას, ხიდის გვერდებზე აღმართული კვადრატული გეგმის მქონე ბურჯებს შორის იყო მოქცეული. განჯის კართან თავს იყრიდნენ აგრეთვე ტაბახმელოდან და კრწანისიდან მომავალი გზებიც. ასევე, წავკისისწყლის ქვედა დინებაზე გადებული ხიდით ქალაქის აღმოსავლეთ კედელში გაჭრილი „აბანოს კარი“ კალას აბანოთუბანთან აკავშირებდა. ქალაქის საწინააღმდეგო მხარეზე კიდევ სამი კარიბჭე იყო მოწყობილი. ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი „კოჯრის კარი“ განლაგებული იყო გაღავნის დასავლეთ კედელში, ორკვადრატული გეგმის მქონე ბურჯს შორის, იქ სადაც დღეს ლესელიძის ქუჩა ლენინის მოედანს უერთდება. ზოგიერთ წყაროებში მას სხვა სახელებიც აქვს: „წავკისის კარი“, „მალა კარი“ („დაბლა კარისაგან“ განსხვავებით). ამ კართან მთავრდებოდა მცხეთიდან მომავალი გზა, რომელსაც მე-19 საუკუნის ზოგიერთ გეგმაზე „რუსეთში მიმავალი გზა“ ეწოდებოდა. თბილისის 1800 წლის გეგმაზე მის შესახებ აღნიშნულია, რომ „გზა მოდის დაბა მცხეთიდან, ხოლო მცხეთიდან მიდის რუსეთში მოზდოკის გზით და იმერეთში ქ. ქუთაისამდე“.

ამ მნიშვნელოვანი გზის დასაწყისი აწინდელი რუსთაველის პროსპექტსა და ლენინის ქუჩის გეზს გასდევდა. კოჯრიდან (ვახუშტისეული „კოჯრის“) მომავალი გზა, რომელიც თბილისის გარეთუბნის ბაღებს შუა მოემართებოდა, მის კართან მთავრდებოდა. ვახუშტის გევმაზე ეს გზა დღევანდელ ენგელსის ქუჩას ემთხვევა. 1980 წლის გევმაზე კი აწინდელ კიროვის ქუჩას უთავსდება. ამ გევმაზე კარიბჭეს „წავეკისისა“ ჰქვია. გზას ასეთი განმარტება ახლავს: „ცხენით სასიარულო გზა სოფელ წავეკისისაკენ და აქედან ანატოლიაში“. მცხეთიდან მომავალი გზა ორად იყოფოდა იქ, სადაც დღეს ჭორჯიაშვილის ქუჩა რუსთაველის პროსპექტს უერთდება. ერთი ტოტი კოჯრის (წავეკისის) კარისკენ მოემართებოდა, მეორე კი — დიღმის კარისკენ. დიღმის კარი მოწყობილი იყო თბილისის ჩრდილოეთი და დასავლეთი კედლების გადაკვეთაზე, იქ სადაც დღეს ვერცხლის ქუჩა პუშკინისას ერწყმის. ქალაქის შიგნით დიღმისა და კოჯრის კარები ერთმანეთს ღვთაების, იგივე მაცხოვრის (აწინდელი ჟელიაბოვის) ქუჩით უკავშირდებოდა. ამ ქუჩაზე მაცხოვრის სახელით აგებული მცირე სამლოცველო იდგა, რომელიც რუსთავეის არქიეპისკოპოსს მეტოქს ეკუთვნოდა. მე-19 საუკუნეში საპოლიციო უწყებამ ქუჩას „გრიანაია“ შეარქვა. ამ დროს ეს მცირე ეკლესია აღარ არსებობდა. 1970-იანი წლების ბოლოს, რეკონსტრუქციამდე, ჯერ კიდევ გაირჩეოდა დიღმის კარის ნაშთები. გალავნის ჩრდილოეთი კედლის შუაწელზე (დღევანდელი ჩახრუხაძისა და ბარათაშვილის ქუჩების გადაკვეთაზე) მოქცეულ კარიბჭეს ვახუშტი ბატონიშვილი „მეიდნის კარის“ სახელით იხსენიებს, რადგან კარიბჭიდან ხილზე გავლით გზა მოედნისკენ მიდიოდა, სადაც ასპარეზი მდებარეობდა (დღევანდელი კომუნარების ბაღის, ქვედა ტერასა). შემდგომში, როდესაც კარიბჭის სიახლოვეს მუხრანბატონის სასახლე აშენდა, ქალაქის ამ კარს „მუხრანის“ სახელი შეარქვეს. მუხრანის კარის ლერძზე — ავანანთხევზე მცირე ხიდი იყო გადებული. აქედან დაწყებული გზა ვანქის უბანში არსებულ სომხურ სასაფლაოზე გადიოდა (იმ ადგილას, სადაც დღეს კოლმეურნეობის მოედანია) და მოედანთან, ძველ ყაბახთან უერთდებოდა დიღმის კართან დაწყებულ გზას. ეს უკანასკნელი კი კოჯრის კარიდან მიმავალ გზას ერწყმოდა.

ამრიგად, კალაში შეღწევა შეიძლებოდა სამხრეთიდან განჯის,

აღმოსავლეთიდან აბანოს, დასავლეთიდან კოჯრის (წავკისის), ჩრდილო-დასავლეთიდან დიდმის და ჩრდილოეთიდან მუხრანის კარიბჭეებით.

მიუხედავად იმისა, რომ ძველი თბილისის დაგეგმარება ფეოდალური ქალაქისათვის დამახასიათებელი ქუჩებისა და ქუჩაბანდების რთულ ხლართს წარმოადგენდა, მაინც არის შესაძლებელი უმთავრესი ქუჩების და მოედნების გამოყოფა. ერთ-ერთი ასეთი გზა, უფრო სწორედ კი ქუჩების სისტემა კოჯრის კართან იწყებოდა და დღევანდელი ლესელიძის ქუჩის ხაზს გასდევდა. გზის ორთავე მხარეს სავაჭროები და სახელოსნოები იყო ჩამწყკრივებული. ქუჩების ეს სისტემა კალას ორ—„ზემო“ და „ქვემო“ — უბნად ყოფდა. ამიტომ ერქვა მას „შუა ბაზარი“. „ზემო“ და „ქვემო“ უბანი შერქმეული იყო არა რელიეფის თავისებურების, არამედ მტკვრის დინების მიმართულებით განლაგებული უბნების გამო. ზემო უბანი მდებარეობდა დღევანდელი ლესელიძის, ბარათაშვილის ქუჩებსა და მტკვრის კალაპოტს შორის მოქცეულ მიახლოებით სამკუთხა ფორმის ტერიტორიაზე, ხოლო ქვემო უბანს საზღვრავდა ლესელიძის ქუჩა („შუა ბაზარი“), სოლოლაკის ქედი და წავკისისწყალი. ზემო უბანში განლაგებული იყო ქალაქის უმთავრესი ნაგებობები: სასახლეთა კომპლექსები, ქარვასლები, უმთავრესი სავაჭროები, სახელოსნოები, ქართული ეკლესიები (სიონი, ნათლისმცემელი, ანჩისხატი, კვირაცხოველი, ქრისტესშობის, იოანე წინამორბედის, ღვთისმშობლის, წმ. გიორგის და სხვ.), კათალიკოსის და ეპისკოპოსის ადგილსამყოფლები, თავადთა სახლები და, რა თქმა უნდა, მოქალაქეთა საცხოვრებელი სახლები. ამ უბნის ძირითად მოსახლეობას ქართველები შეადგენდნენ. მხოლოდ მე-18 საუკუნის დამდეგს აშენდა ზემო უბანში ერთადერთი სომხური ეკლესია — სურფნიშანი. როსტომის მეფობის ხანაში ამ უბანში ერთი მეჩეთიც აშენდა. ქვემო უბანში ქართველების გარდა დიდი რაოდენობით საჩლობდნენ სომხები და მუსლიმანები. ამ უბანში ქართული და სომხური ეკლესიების, მეჩეთების და სინაგოგის გვერდით კათოლიკური (ე. წ. „ფრანგთა“) ეკლესიაც იდგა.

ვახუშტისეულ და შემდგომ გეგმებზე თვალსაჩინოდ არის გამოყოფილი კიდევ ერთი გზა, რომელიც აწინდელი ენგელსის ქუჩას თანხვდება. მას ბებუთას, მე-19 საუკუნეში კი ბებუთოვის ქუჩა ერქვა, რომელიც დაკავშირებულია ბებუთოვების სავაჭრეულო სა-

ცხოვრებელი სახლების არსებობასთან. ეს ქუჩა მკვეთრად გამოყოფს ქვემო უბნის შედარებით წყნარ რელიეფს სოლოლაკის ქედის ფერდობზე შეიკბულად შეფენილ განაშენიანებისაგან, რომელსაც „კლდისუბანი“ ერქვა. კლდისუბანს აღმოსავლეთიდან ციხის უბანი ემიჯნებოდა. მისი სახელწოდება იმით აიხსნება, რომ იგი გალავნით იყო შემოზღუდული და ე. წ. დაბალი ციხის ტერიტორია ეკავა. მას საზღვრავდნენ ზედა ციხე ნარიყალათურთ, აღმოსავლეთით წავკისისწყლის პირას ჩამავალი კედელი, ხოლო დასავლეთიდან გალავანი აწინდელი გორგასლის პირველი შესახვევის ხაზზე გადიოდა. ვახუშტი ბაგრატიონის მოწმობით ეს უბანი მეფე როსტომს კალასგან გალავნით გამოუყვია და სპარსული გარნიზონისთვის დაუთმო. „მეფემან როსტომ ჩამოზღუდა კალა ციხიდან ხიდის ყურამდე და მისცა სპარსთა, მიერთგან უპყრავთ მათ“. ამ უბანში სპარსელები დღესაც სახლობენ. კალასგან გამოყოფი კედელი მეფე ერეკლემ სპარსელების განდევნის შემდეგ მე-18 საუკუნის 70-იან წლებში მოაშლევინა.

ზემო და ქვემო უბნები თბილისის გალავნის შიგნით მოქცეული ძირითადი უბნები იყო. ისინი თავისთავად მრავალ მცირე უბნებად იყოფოდნენ. ამა თუ იმ უბნის დასახელება მოსახლეობის უმრავლესობის ეროვნულ შემადგენლობას ასახავდა („ქართველთა უბანი“, „ურიათა უბანი“, „მოგვთა უბანი“). ხელოსანთა საქმიანობას („მჭედლის უბანი“, „სამღებროს უბანი“, „სარიბაჯის უბანი“, „დაბახანა“), ქუჩაზე განლაგებულ სავაჭრო რიგების ხასიათს (ხარაზხანა“, „ბამბის რიგი“, „მექვების რიგი“, „სირაჯხანა“), ამ ტერიტორიაზე განლაგებულ ნაგებობებს („ანჩისხატის უბანი“, „სიონის უბანი“, „ციხის კარის უბანი“, „ნორაშენის უბანი“, „საპაკაშენის უბანი“) ან უბანში მცხოვრებთა ეთნობას („ცოცხალანთ უბანი“, „ფირყულანთ უბანი“, „ჩალოანთ უბანი“, „ყორღანანთ უბანი“).

ზემო უბანში მტკვრის პარალელურად მეტად მნიშვნელოვანი ქუჩების სისტემა არსებობდა, რომელიც მთლიანად თბილისის ცენტრალურ არტერიას წარმოადგენდა და ჯერ კიდევ მე-5—6 საუკუნეებში ჩაისახა. იგი დღევანდელი შავთელის, ერეკლეს და სიონის ქუჩების ხაზზე გადიოდა. ამ არტერიის მნიშვნელობაზე მეტყველებს მის გასწვრივ განლაგებული თბილისის უმთავრესი საყდრები. დედაქალაქის მცხეთიდან თბილისში გადმოტანისთანავე აქ შენ-

დება სიონის, მთავარანგელოზის და მარიამის (შემდგომში ანჩის-
ხატად წოდებული) ეკლესიები. მე-19 საუკუნის ცნობილი ისტორი-
კოსის პლატონ იოსელიანის მოსაზრებით იქ, სადაც მოგვიანებით
როსტომ მეფე თავის რეზიდენციას აშენებს (ამჟამინდელ ერეკლეს
მოედანთან), სასახლე ადრევე უნდა არსებულიყო. იმ შენობათაგან
ჩვენამდე მხოლოდ სიონმა და ანჩისხატმა მოაღწია, მთავარანგე-
ლოზის ეკლესია კი, რომელიც დღევანდელ ერეკლეს მოედნის ახ-
ლოს, წმ. გიორგის სასახლისეული ეკლესიის ადგილზე მდგარა და
დიდი მოცულობით გამოირჩეოდა, მონგოლებს დაუნგრევიათ. ქა-
ლაქის ერთ-ერთი კარიბჭე — წყლის კარი ამ არტერიის ბოლოს
მდებარეობდა, იქ სადაც ვახუშტი ბატონიშვილი ე. წ. ქვემო კარს
აღნიშნავს (აწინდელი შავთელის და ბარათაშვილის ქუჩების შერ-
წყმის ადგილზე). დროთა განმავლობაში ქვემო კარი კარგავს თავის
მნიშვნელობას და მე-17 საუკუნის მეორე ნახევარში აუქმებენ. ახ-
ლანდელი ერეკლეს და სიონის გასწვრივ საეპარქიოსისა და სახე-
ლოსნოების გარდა, განლაგებული იყო ქარვასლები. მათგან გამო-
ირჩეოდა: მეფის ფუნდუკი, თბილელის და მელიქის ქარვასლები.

ფეოდალური თბილისის კალაში თავისი ზომებით და დანიშ-
ნულებით ორი მოედანი გამოიკვეთებოდა. ერთი მათგანი იყო ქვე-
მო უბანში — ციხის ან თათრის მოედანი („შაითანბაზარი“), ისნის
ხიდის სიახლოვეს, დღევანდელი გორგასალის მოედნის ადგილზე,
მეორე კი — ბატონის ან მეფის მოედანი ანჩისხატსა და სიონს შო-
რის დაახლოებით ტოლ მანძილზე, ზემოთ მოყვანილი არტერიის
შუაწელზე მდებარეობდა.

ბატონის მოედანი ამ არტერიის ნაწილებს ფუნქციონალურა-
დაც გამოყოფდა ერთმანეთისაგან. არტერიის ჩრდილოეთ მონაკვეთ-
ზე ანჩისხატის და წყლისკარის ქუჩებზე (დღევანდელი შავთელის
ქუჩის ნაწილები ერეკლეს მოედნიდან ანჩისხატამდე და ანჩისხა-
ტიდან ბარათაშვილის ქუჩამდე) სამეფო გვარის სასახლეთა კომპ-
ლექსი, კათოლიკოსის და ეპისკოპოსის ადგილსამყოფლები, თავა-
დების (ამილახერის, მუხრან-ბატონის, ქსნის ერისთავის, ორბელია-
ნების, ციციშვილების, ზედგინიძის, აბაშიძის და სხვ.) სახლები გა-
მოდებოდა. ბატონის მოედნის საწინააღმდეგო მხარეზე კი (აწინდე-
ლი ერეკლეს და სიონის ქუჩები) ძირითადად საეპარქიოები, სახე-
ლოსნოები და ქარვასლები მდებარეობდა.

ზოგჯერ ბატონის მოედანს აიგივებენ ხოლმე ერეკლეს მო-
ედანთან, რაც არასწორია. მოედნის ირგვლივ განაშენიანება მთლია-

სად მოიხსო აღა-ძაჰმად-სახის 'შემოსევისას. ეს მიდამოები ხელახლა გახსმებიან და მე-19 საუკუნეში იმგვარად, რომ 'შუასაუკუნოვანი დაგეგმვებიდან არაფერი 'შემორჩენილა. ყოფილი იატაკის შოვ-დახი სასწავლებლისა და ქაოხის კოოპერა დაიკავა და იგი დღეს არაქტიკულად აღარ არსებობს. დღევანდელი ერეკლეს სოფლად კი სპარსელების 'შემოსევამდე მოშენებული იყო. თბილისის 1800 და 1802 წლების გეგმების გარდა, ამასვე მოწმობს 1956 წელს ამ ტერიტორიაზე ჩატარებული გათხრების 'შედეგები, როდესაც ხასია-ლარებს მიაკვლიეს.

ბატონის სოფლად საკმაოდ ვრცელი ყოფილა და ფორმით კვადრატს უახლოვდებოდა (დაახლოებით 60x70 მ). მოედნის ჩრდი-ლოეთი მხარის დიდი ნაწილი მეფის სასახლეთა კომპლექსს ეკავა. კომპლექსი რთული იყო და სახეს იცვლიდა ხოლმე. როსტომის მიერ მე-17 საუკუნეში აგებულ სასახლეს დროთა განმავლობაში ახალი შენობები ემატებოდა (ვახტანგ მეექვსის სასახლე, რომელიც თურქებმა დაანგრიეს, ბატონიშვილების და დედოფლების სასახ-ლეები). ამავე მხარეს მდებარეობდა სასახლის ტერიტორიაზე შე-სასვლელი კარიბჭე. თბილისის ხედის ჩვენამდე მოღწეულ პიოველ ნახატზე, რომელიც თან ახლავს ჟან შარდენის „მოგზაურობას“, მტკვრისკენ მოქცეული მოედნის აღმოსავლეთ მხარეზე ქონგურე-ბიანი საყრდენი კედელია ნაჩვენები. მოედნის დასავლეთი მხარე დუქნების რიგს ეკავა, სადაც სამხედრო საჭურველითა და იარა-ლით ვაჭრობდნენ. ალექსანდრე პიშივეიჩის მიერ შედგენილ თბი-ლისის 1785 წლის გეგმაზე ამ მხარეს ნაჩვენებია „მეჩახმახეთა და ზეინკალთა დუქნები“. დუქნების რიგის უკან ვრცელი საცხოვრე-ბელი კვარტალი ყოფილა განლაგებული. ბატონის მოედანზე სამე-ფო სასახლის აგების შემდეგ ამ უბანში და აწინდელი შავთელის ქუჩის გასწვრივ თავს იყრის ქართველი არისტოკრატია. მოედნის სამხრეთი მხარის შუა ადგილზე ამოყვანილ თაღში კარიბჭე იყო მოწყობილი, რომელიც ღამე იკეტებოდა. თაღი ქვიტკირში იყო ამოყვანილი როსტომის მიერ აშენებულ მეჩეთსა და ნაღარახანას შორის. პუბლია ორბელიანის ცნობით, ნაღარახანაზე „დაუკრამდნენ დილას, საღამოსა დაფდაფებსა და ქოსნაღარასა“. თაღის მიღმა, აწინდელი ერეკლეს ქუჩის გასწვრივ იწყებოდა რასტაბაზარი (სპარ-სული სიტყვაა და გულისხმობს ერთ ხაზზე განლაგებულ სავაჭრო-ებს, მოედანზე თავმოყრილ დუქნებისაგან — „ჩორსუსაგან“ გან-

სხვაგვებით). თბილისის რასტაბაზარი ბატონის მოედნის კარიბჭესთან იწყებოდა და ამჟამინდელი ერეკლეს და სიონის ქუჩები ეკავა. შარდენი ამ ქუჩას „გრძელ ბაზარს“ უწოდებდა. რასტაბაზარის აღმოსავლეთი მხარე ძირითადად სარაჯხანას ეკავა, ხოლო მოპირდაპირე მხარე — ხარაზხანას, თუმცა სხვა სახის ღუქნებიც იყო. სარაჯხანა ცხენის აკაზმულობის დამამზადებელთა რიგებს ერქვა, ხარაზხანა კი — ფეხსაცმლის მკერავთა, ხარაზების რიგს. სწორედ ე. წ. „დიდი ხარაზხანა“ მდებარეობდა რასტაბაზარში ქუჩის იმ მონაკვეთზე, რომელიც უშუალოდ ბატონის მოედანთან იწყებოდა. სიონის ქუჩის ნაწილის ორთავე მხარე კონხანას (მეჭუდეების რიგებს) ეკავა.

ჩორსუ ეწოდებოდა დახურულ სავაჭრო მოედანს, სადაც, რასტაბაზარისგან განსხვავებით, სხვადასხვა ღარგის ვაჭარ-ხელოსნები იყვნენ თავმოყრილნი. სპარსეთში გზების გადაკვეთაზე ბაზარი იმართებოდა და იგი გუმბათით იხურებოდა. ამგვარი ორი ჩორსუ თბილისშიც იყო. მცირე ჩორსუ კონხანის და ხარაზხანის გადაკვეთაზე (დღევანდელი ერეკლეს, სიონის და ლესელიძის ქუჩების გადაკვეთაზე) მდებარეობდა. მეორე, „დიდი ჩორსუ“ რასტაბაზარის დასასრულს იყო, მელიქის ქარვასლის უშუალო სიახლოვეს, დაახლოებით სიონის ქუჩის ბოლოში. ორივე ჩორსუს კვალი ნათლად იკითხება 1800 წლის გეგმაზე.

ზემო უბნის ქუჩების ქსელში, რასტაბაზრის გარდა, ძველ გეგმებზე მკვეთრად გამოირჩევა ზარგარხანა (ვერცხლის ქუჩა), რომელიც დიდმის კარის სიახლოვეს იწყებოდა და შუა ბაზარს უერთდებოდა მის შუა წელზე. ამ ქუჩაზე უმეტესად ოქრომჭედლების სახელოსნოები და ბინები იყო განლაგებული, თუმცა სხვა სახის ღუქნებიც მდგარა. ჩრდილოეთის კედლის გასწვრივ (აწინდელი ნაქაშიძის ქუჩის ხაზზე) გადიოდა გზა, რომელიც დიდმისა და მუხრანის კარიბჭეებს აკავშირებდა. ასევე გამოირჩეოდა გზა, რომელიც მუხრანის კართან იწყებოდა, გასდევდა დღევანდელ ჩახრუხაძის ქუჩას, უერთდებოდა თოფხანას (აწინდელ ჩალაუბნის ქუჩას) და შუაბაზარზე გადიოდა. უკვე აღვნიშნეთ, რომ დიდმის და კოჯრის კარიბჭეებს ერთმანეთთან ღვთაების (დღევანდელი ჟელიაბოვის) ქუჩა აკავშირებდა. ძველ გეგმებზე კიდევ ერთი, კვირაცხოვლის (აწინდელი ავლევის) ქუჩაა გამოკვეთილი, რომელიც თითქმის მთელ ზემო უბანს კვეთდა. იწყებოდა წყლისკარის (ახლანდელი შავთე-

ლის) ქუჩასთან, გადასერავდა ამეამინდელ ჩაზრუხადის, ვერცხლის ქუჩებს და ეელიაბოვის ქუჩას ერწყმოდა. ამ ქუჩაზე ძველთაგანვე მდგარა კვირაცხოვლის ეკლესია, რომელიც მონგოლებს დაუზღვრევიათ. მე-17 საუკუნეში ამ ადგილზე მთავარეპისკოპოსს ქრისტეფორეს (ამილახვრების გვარიდან) აუშენებია მცირე ზომის ახალი ეკლესია. მე-19 საუკუნეში ეკლესია ანჩისხატზე იყო მიწერილი და სამთავროს ეპისკოპოსის მეტოქედ ითვლებოდა, რომელიც დანგრევის პირას ყოფილა მისული. რამდენიმე წლის წინ ჩატარებული სარეკონსტრუქციო სამუშაოების დროს მიაკვლიეს ეკლესიის საძირკვლებს.

ძველი თბილისის მეორე მნიშვნელოვანი მოედანი ქვემო უბანში, დღევანდელი გორგასლის მოედნის ადგილზე მდებარეობდა. თბილისის ამ ერთ-ერთ უძველეს მოედანს სხვადასხვა სახელი ჰქონდა: „ციხის მოედანი“ (ვინაიდან იგი ქვემო ციხეს ეკედლებოდა), „შეითანბაზარი“, „მეიდანი“, „თათრის მოედანი“. ამ უკანასკნელმა ბოლო დრომდე მოაღწია. ციხეში საუკუნეების მანძილზე სპარსელები და ოსმალები იღებდნენ ბინას. შემდეგშიც, როცა დამპყრობლები გააძევეს, ამ უბნის მოსახლეობის დიდ ნაწილს სპარსელები შეადგენდნენ. აქედან, ხალხში მიღებული სპარსელების და ოსმალების განზოგადებული სახელის — „თათრის“ გადატანა მოედნისაზე. თუ ბატონის მოედანი (თუ თანამედროვე ტერმინოლოგიას მოვიშველიებთ) თავისებურ ადმინისტრაციულ და საზოგადოებრივ ცენტრს წარმოადგენდა, თათრის მოედანზე, ძირითადად, სურსათ-სანოვაგიანი საეაჭროები იყო განლაგებული. მოედანი მართკუთხა ფორმას ქმნიდა, მასზე თავს იყრიდა მრავალი ქუჩა, რომლებიც მოედანს აკავშირებდა აბანოს კართან, შუა ბაზართან, ზარათხანის უბანთან, რასტაბაზართან. კლდისუბანთან, მეტეხის ხიდთან. მოედნის ჩრდილო-დასავლეთი მხარე ალაფხანას (მარცვლეულით და ფქვილით მოვაჭრეთა რიგებს) ეკავა, მოპირდაპირე მხარე — მეხაშეების რიგსა და მეფის დუქნებს, რომლებიც იჭარით იყო გაცემული სხვა პირებზე. ამ რიგების უკან ე. წ. ბერძენხანა, ანუ ბერძნების უბანი მდებარეობდა, რომლის შუაგულშიც წმ. ეკატერინეს სახელზე აგებული ეკლესია იდგა. ეს ეკლესია იერუსალიმის წმ. ეკატერინეს მონასტრის მეტოქედ აუშენებიათ. ამ უბანშივე მდგარა ბერძენი არქიმანდრიტის სასახლეც. სამხრეთ-დასავლეთიდან, შემადგენულ ბაქანზე გამოდიოდა ე. წ. „ციხის დიდი საყდარი“

(„სურფ-გეორქა“). ციხის უბანში სოლოლაკის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდობზე, აბანოს ქუჩის შესახვევში „ციხის პატარა ეკლესია“ („ხრეშტაკაპეტი“) იდგა. ციხის დიდი ეკლესიის წინ მენაბდეების და მექუდეების ღუქნები („პატარა ჭონხანა“) იყო განლაგებული. თათრის მოედანზე წარმოებული ვაჭრობის ერთ-ერთ ტრადიციას იოსებ გრიშაშვილი ასე გადმოგვცემს: „თათრის მოედნის შუაგულში გამართული იყო ყაფანი — დიდი სასწორი, საიდანაც საქონელი მაცხოვრებლებსა და ვაჭრებს ურიგდებოდა. სოფლიდან მოსული საქონელი ჯერ ქალაქის მაცხოვრებლებს უნდა ეყიდათ და შემდეგ ქორვაჭრებს. სრულ 12 საათზე ბაიარას დაუშვებდნენ და ეს იმას ნიშნავდა, რომ ამის შემდეგ უნდა დაწყებულიყო ვაჭართა და სოფლელთა აღებმიცემობა“ (ი. გრიშაშვილი, ძველი ტფილისის ლიტერატურული ბოჰემა, თბილისი, 1927, გვ. 12).

ამჟამად მოედანმა სრულიად იცვალა სახე. თუ ადრე ჩაკეტილი იყო, ახლა გახსნილია მტკვრისაკენ. სამწუხაროდ, ჩატარებულმა სარეკონსტრუქციო სამუშაოებმა იმსხვერპლა ძველი თბილისის ერთ-ერთი კოლორიტული უბანი მოედანსა და მეტეხის ხიდს შორის. ახალი ხიდის მშენებლობას შეეწირა აგრეთვე ე. წ. „შაჰ-აბასის მეჩეთიც“. ძველ შენობათაგან მხოლოდ ციხის დიდი ეკლესიაა შემორჩენილი, სადაც გადმოცემით საიათნოვა მოუკლავთ.

თბილისის ძველ გეგმებზე ქვემო უბნის დაგეგმარებაში მკაფიოდ გამოირჩევა ფრანგთა, იგივე კათოლიკეთა (აწინდელი პირელი მაისის), აქიმოვის (დღევანდელი ივანიძის, რომელსაც მე-19 საუკუნეში „დოქტორსკაია“ ერქვა), იერუსალიმის (ამჟამინდელი რიჟინაშვილის) და უკვე ნახსენები ბებუთას თუ ბებუთოვის (ინგელსის ქუჩის მონაკვეთი დადიანის ქუჩიდან პურის მოედნამდე) ქუჩები. რაც შეეხება კლდისუბანს, აქ ორი ქუჩის გამორჩევაა შესაძლებელი. ერთ მათგანს დღეს თუმანიანის სახელი აქვს (მე-19 საუკუნეში — „არგუტინსკაია“), მეორე ფეთხაინის ქუჩაა (ამჟამინდელი აზიზბეკოვის). ციხის უბანში ძველ გეგმებზე გამოკვეთილი იყო დღევანდელი ბოტანიკური ქუჩა.

უკვე აღვნიშნეთ. რომ ზოგიერთ ქუჩას მის გასწვრივ განლაგებული ღუქნების თუ სახელოსნოების უმრავლესობის ხასიათის მიხედვით არქმევდნენ სახელებს. მაგალითად: ლილახანა (სამღებროს ქუჩა), თოფხანა (ჩალაუბნის ქუჩა), ზარგარხანა (ვერცხლის ქუჩა), ბაზაზხანა (ბამბის რიგი ან ქუჩა), ნახშირის რიგი (ივერიის

ქუჩა) და ა. შ. თბილისის განთქმულ ბაზრებში ხელოვნები და მე-
დუქნეები საამქროების მიხედვით იყვნენ განლაგებულნი, იკავებ-
დნენ რა გარკვეულ რიგს, ქუჩას და ზოგჯერ — უბანსაც კი. ძველი
დასახლებებიდან კალაში რამდენიმელა შემორჩა (ბამბის და რკინის
რიგები, სამღებროს და ვერცხლის ქუჩები). მრავალ ომებში გამოვ-
ლილი თბილისის ისტორიაში აღა-მაჰმად-ხანის 1795 წლის შე-
მოსევა უკანასკნელი იყო, მაგრამ — ერთ-ერთი ყველაზე დამან-
გრეველი. განადგურდა მთელი უბნები, სასახლეები, დიდი ნაგებო-
ბები. ისტორიული ბედუქულმართობის გამო თბილისში მეტად მცი-
რეა შემორჩენილი მონუმენტური ძეგლების რიცხვი. აღარ აღდგე-
ნილა ქართველ მეფეთა სასახლეების კომპლექსი, მრავალი ეკლე-
სია და ქარვასლა, დარბაზის ტიპის საცხოვრებელი სახლები. გასულ
საუკუნეში ააფეთქეს ქალაქის გალავანი, ნარიყალას კოშკები, ნი-
კოლოზის ეკლესია ნარიყალაზე... უკვე ჩვენ დროშიც რეკონსტრუქ-
ციას შეეწირა კოლორიტული უბნები და სახლები.

სხვადასხვა ცნობით. გასულ საუკუნეში კალაში მშენებლობა
ძველი საძირკვლების გამოყენებით წარმოებდა. ეს კი საბაბს იძლე-
ოდა გვეფიქრა, რომ თბილისის უძველეს ბირთვში დღემდე მოაღწია
გვიანფეოდალური ქალაქის დაგეგმარებითმა სტრუქტურამ... ამ-
გვარი ვარაუდი დასაბუთებას მოითხოვდა. სათანადო სამუშაო ჩა-
ტარდა საქართველოს პოლიტექნიკური ინსტიტუტის არქიტექტუ-
რის ფაკულტეტზე. პირველწყაროების და შემორჩენილი განაშე-
ნიანების შესწავლამ, ძველი და ახალი გეგმების შეჯერებამ საშუა-
ლება მოგვცა დაგვედგინა, თუ რა ფარგლებში და რამდენად არის
შემონახული ქუჩების შუასაუკუნეობრივი ქსელი. გაირკვა, რომ თუ-
მცა 1795 წლის შემოსევისას თითქმის მთლიანად დაინგრა კალას
ერცხლი უბნები. შემდგომმა მშენებლობამ ტერიტორიის დიდ ნა-
წილზე შემოგვინახა გვიანფეოდალური ხანის უბნების გაბარიტი-
ბი და ქუჩების დაგეგმარება. შუასაუკუნეობრივმა სტრუქტურამ
ძირითადად მოაღწია ბარათაშვილის, პუშკინის და ლესელიძის ქუ-
ჩებს შორის მოქცეულ მონაკვეთზე ზემო უბანში (გარდა ბატონის
მოედნის მიმდებარე ტერიტორიისა) და აგრეთვე ლესელიძისა და
ენგელსის ქუჩებს შორის ჩვეთა უბანში. ამასთან ლესელიძის ქუჩა
1930-იანი წლების წარმონაქმნია და არაფერი აქვს საერთო მის
წაზღვი ადრე გამავალი ქუჩების სისტემასთან. შემონახულია ქუჩების
წლართის ხასიათი სოლოლაკის ქედის ფერდობზე კლდისუბანში.

მაგრამ ფეოდალური თბილისის მარტო დაგეგმარება როდია შემორჩენილი, მეტ-ნაკლებად შემონახულია ძველი ქალაქის იერიც. პირველყოვლისა — განაშენიანების მასშტაბი და სილუეტი. ოდით-განვე თბილისის ქალაქთმშენებლურ სტრუქტურაში გაბატონებული იყო რელიეფზე მორგებული დომინანტები: მარჯვენა ნაპირზე — ნარიყალას ბასტიონები, მარცხენაზე — ისნის ციხესიმაგრის შეკიბული ნაწილები. ამ მკვეთრად გამოყოფილ კომპლექსებს აგვირგვინებდა ეკლესიების გუმბათები. ქალაქის ხედში გაბატონებულ სიმაგრეთა სილუეტები, გუმბათიან ტაძრებთან ერთად ქმნიდა მკვეთრად გამოვლენილ განივ ღერძს. საუკუნეების მანძილზე ფორტიფიკაციული ნაგებობები ინგრეოდნენ, კვლავ აღდგებოდნენ, გადაკეთდებოდნენ ხოლმე, მაგრამ ისინი გასული საუკუნის 20-იან წლებამდე ქალაქის მკვეთრად გამოსახულ დომინანტებად რჩებოდნენ. ამ დროიდან თბილისმა შეუჩერებლად იწყო ზრდა ჩრდილოეთისკენ და ძველი ცენტრი თანდათან კარგავდა თავის მორგანობას მნიშვნელობას. დაინგრა გალავნებიც. და მაინც, ორ მოპირდაპირე მალღობზე შემორჩენილმა მოცულობებმა არ დაკარგა თავისი წამყვანი მნიშვნელობა თბილისის ამ უძველესი ნაწილის განაშენიანებაში. თუმცა დღეს ნარიყალასაგან მხოლოდ ფრაგმენტებია დარჩა, ბასტიონის ნანგრევები ამჟამადაც ბატონობს გარემოზე და თბილისის ყველაზე რომანტიკულ სურათს წარმოგვიდგენს.

თბილისის ცხოველხატული რელიეფი საშუალებას იძლევა სხვადასხვა სიმაღლიდან განსხვავებული რაკურსით დაინახოთ ქალაქის განაშენიანების ვრცელი ფრაგმენტები. გასულ საუკუნეში მთლიანად შეიცვალა ძველი კალას მოშენება, ჩაისახა საცხოვრებელი სახლების ახალი ტიპები, რომლებმაც განსაზღვრა ქუჩების ფასადების ხასიათი. „მრავალაივნიანი თბილისი“ — ასე აღიქვა ქალაქი ცნობილმა რუსმა პოეტმა ი. პოლონსკიმ, რომელიც შვიდი წლის მანძილზე ცხოვრობდა თბილისში. ე. წ. „თბილისური სახლი“ 1830-იანი წლებისათვის ჩამოყალიბდა და მეტად მრავალფეროვანია თავისი არქიტექტურულ-მხატვრული მახასიათებლებით. თბილისური აივნისანი სახლი ძველი უბნების კოლორიტული ელემენტი იყო და კალას საერთო ფონს უქმნიდა. საბედნიეროდ, ასეთი სახლების ჩგუფები ჯერ კიდევ შემორჩა, თუმცა ინტერესს მოკლებული როდია მე-19 საუკუნის დასასრულისა და მე-20-ის დასაწყისისათვის დამანასიათებელი სახლებიც. ორ-სამ-

სართულიანი სახლების საერთო ხედში მკვეთრადაა გამოსასული ვერტიკალები -- ეკლესიათა გუმბათები. ეს პანორამა იკითხება სოლოლაკის ქედის ფონზე, რომლის შორეულ პერსპექტივას კვლავ ნარიყალას ნანგრევები აგვირგვინებს.

1975 წლის მარტში მიღებულ იქნა გადაწყვეტილება თბილისის ისტორიული უბნების სახელმწიფო დაცვის ზონად გამოცხადების შესახებ. 1977 წლის აპრილიდან ჩვენს ქვეყანაში ძალაში შევიდა კანონი „ისტორიის და კულტურის ძეგლთა დაცვის და გამოყენების შესახებ“. კანონს საფუძვლად უდევს ისტორიის და კულტურის ძეგლთა დაცვის უახლესი მეცნიერული კონცეფციები. დადგენილია ძეგლის ცნების ფართო საზღვრები, კერძოდ, აღნიშნულია, რომ ისტორიულ ძეგლს განეკუთვნება არა მარტო მონუმენტური ნაგებობები ან გამორჩეული ანსამბლები, არამედ მათთან ერთად ისტორიული უბნები, ქუჩები, ძველი დაგეგმარების ნაშთები, ბუნებრივი ლანდშაფტები. ძეგლის ცნების გაფართოებას მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენი ქალაქების ძველი უბნების მომავალი ბედ-იღბლის განსაზღვრაში. 1978 წელს დაიწყო ძველი თბილისის ქუჩების ფართომასშტაბური სარეკონსტრუქციო სამუშაოები, რომლებიც დღესაც გრძელდება.

ქველი თბილისის გზამკვლევი

ქველი თბილისის ქუჩების რთულ ხლართებში, ზემო და ქვემო უბნებში შეიძლება ორი მარშრუტი, რომელთა გავლა შესაძლებელია ერთ დღეში და რომლებიც ოპტიმალურ შთაბეჭდილებას შეუქმნიან დამთვალიერებელს ქალას დაგეგმარებაზე, განაშენიანების ხასიათზე არქიტექტურულ-მხატვრულ სახეზე, ცალკეულ ძეგლებზე.

ზამო უბანი

უბნის სიღრმეში: ევლიაბოვის ქუჩის დასაწყისი —
აკოფიანის ქუჩის დასაწყისი — იეთიმ გურჯის
ქუჩა — ჩახრუხადის შესახვევით შავთელის ქუჩაზე —
ერეკლეს მოედანი — ერეკლეს ქუჩა — სიონის ქუჩა —
შარდენის ქუჩა.

ლესელიძის ქუჩის ლენინის მოედანთან შერწყმის ადგილიდან, სადაც ფეოდალურ ხანაში კოჯრის კარი მდებარეობდა, რამდენიმე ათეული მეტრის დაცილებით, ხელმარცხნივ, იწყება ევლიაბოვის (აღრე ღვთაების) ქუჩა. ქუჩის დასაწყისში თავმოყრილია რამდენიმე კოლორიტული ძველთბილისური საცხოვრებელი სახლი (№№ 8, 9, 13).

საცხოვრებელი სახლი № 8 დგას კუთხეზე, რომელიც იქმნება ევლიაბოვის ქუჩის დასაწყისში ლესელიძის ქუჩისკენ მიმართულ გაფართოებასა და ყოფილი პასაჟის (ახლა მეგობრობის მუზეუმის) მისასვლელთან, მთავარი შესასვლელი ევლიაბოვის ქუჩიდან არის მოწყობილი, მეორე კი მცირე მოედნისაკენ. შესასვლელები მეტის-მეტად პატარა შიდა ეზოს უკავშირდებიან. ეზო-ჰა გამანაწილებელი ვესტიბიულის როლს ასრულებს. ქუჩაზე გასული ფასადი სიმეტრიულია და მხატვრულად ღირსშესანიშნავ კომპოზიციას ქმნის.

ფასადის მთავარი თემაა მეორე სართულის დონეზე შეკიდული ხის აივანი, რომელიც მთელ სიგრძეზე გაყვება. შვიდი სამფრთიანი თაღედისაგან შემდგარ კომპოზიციას აუთრული მოაჯირი ამშვენებს. შენობის ღერძს ამ ფასადზე ხაზს უსვამს სამშალიანი თაღედით დაგვირგვინებული მეზონინი, რომელიც გამოირჩევა ჩუქურთმიანი ტიშპანებით და სასიამოვნო პროპორციებით. მეორე სართულის და მეზონინის დინამიკურ კომპოზიციას ხაზს უსვამს პირველი სართულის სისადავე. მცირე მოედანზე გაშავალი გვერდითი ფასადი ტეხილი სიბრტყისაგან შედგება, რომელზეც მ.რჯენა ფრთა გამოირჩევა ნახევარწრიული პარაპეტით. ამ მხარეზე გამოდის აგრეთვე აივნის და მეზონინის გვერდითი ფასადები.

საცხოვრებელი სახლი №9 შედგება ორი სართულისა და ნახევრადსარდაფისაგან. თუმცა სახლი ძოცულობით პატარაა, მაგრამ მეტად დამახასიათებელია გასული საუკუნის ე. წ. „რიგითი“ განაშენიანებისათვის. ტრაპეციის ფორმის გეგმა ნაკვეთის თავისებურებით არის გამოწვეული. სახლი „ჩაუკედიათ“ არსებულ სახლების შორის. საცხოვრებელი ოთახები ეზოსკენ მიმართული აივნის გასწვრივ ანფილადურად არის განლაგებული. ყელიაბოვის ქუჩაზე გაშავალი ფასადის მოპირკეთებაზე კლასიციტური ელემენტებია გამოყენებული. მეტად დამახასიათებელია პატარა ეზო.

საცხოვრებელი სახლი №13 შედგება სამ და ორსართულიანი კორპუსებისაგან. ძირითადი კორპუსის ქვეშ თაღებით და კამარებით გადახურული ვრცელი სარდაფებია. სახლი, ჩვენამდე მოღწეული სახით, ერთდროულად არ არის აშენებული. დიდ ინტერესს იწვევს ძირითადი კორპუსის არქიტექტურულ-კომპოზიციური წყობა. გეგმის საფუძველს ქმნის ეზოსკენ მოქცეული ღია აივნის გასწვრივ განლაგებული ოთახები. შენობა ქუჩის მოსახვევში დგას და ამიტომ შუა წელზე „გატეხილია“. ყელიაბოვის ქუჩაზე გასული ფასადი დამახასიათებელია მე-19 საუკუნის თბილისური სახლებისათვის. მის ცენტრში, ეზოში შესასვლელის თავზე, კონსოლებზე დაბჯენილია სამშალიანი თაღოვანი აივანი (ამჟამად აივანი შემინულია). მეტად მიმზიდველია ეზოსკენ მოქცეული ფასადი, რომელიც ორ იარუსად განლაგებული ხის ღია გალერეისგან შედგება და შემკულია ტრადიციული ელემენტებით ორდერითა და რიკულებით. ზედა სართული მთავრდება მეტად ოსტატურად შესრულებული, ვიტრაჟისათვის განკუთვნილი ხის რთულად ორნამენტირე-

ბული ბადით, რომელიც მთელ სიგრძეზე გასდევს აივანს. ასეთი ვიტრაჟები დღეს თბილისში მხოლოდ აქა-იქ გვხვდება.

ოდნავ ქვევით, ჟელიაბოვის ქუჩას ავლევისა კვეთს. იგი რკალის მოხაზულობის ვიწრო (ძველად — კვირაცხოვლის) ქუჩაა და რამდენიმე ქუჩასა და უბანზე გადის. იგი მეტად კოლორიტულია თავისი ზომებით, მასშტაბებით, ინტიმურობით. აქ ყურადღებას იქცევს მცირე ზომის რესტავრირებული სახლი №5 და სახლი ავლევისა და ვერცხლის ქუჩების გადაკვეთაზე. ვერცხლის ქუჩის შემდეგ ავლევის ქუჩას ვიწრო ყელით აკოფიანის (ყოფილი სურფნიშნის) ქუჩა უერთდება. თუკი ოდნავ შევუყვებით ამ უკანასკნელს, რამდენიმე საინტერესო სახლს შევნიშნავთ (№№12, 8/4, 11, 9). აკოფიანის ქუჩის და ამავე სახელის შესახვევის კუთხეზე მდგარი სახლი (№8/4) ორსართულიანია, ვრცელი სარდაფებით. შენობის ფასადი გამოირჩევა სიბრტყის დამუშავების თავისებურებით და გეომეტრიული ორნამენტაციით. მისი კომპოზიციურად წამყვანი ელემენტია კრონშტეინებზე შეკიდული ხუთთაღიანი ხის აივანი. შენობაში შესასვლელი მოწყობილია ვიწრო ეზო-ჭიდან, რომელშიაც შესასვლელი თაღოვან კამარაშია მოქცეული. აკოფიანის ქუჩაზევე დგას სომხურ-გრიგორიანული ეკლესია — სურფნიშანი.

სურფნიშანი ჯერ კიდევ შარდენს აქვს ნასხენები, რომელიც თბილისში 1672 წლის მიწურულს ჩამოვიდა. გადმოცემით, აქ ადრე მართლმადიდებელთა ეკლესია მდგარა. ჩვენამდე მოღწეული ეკლესია 1701 წელს არის აგებული. სახელწოდება წმინდა ჯვარს ნიშნავს. ამჟამად შენობა წიგნსაცავად არის გამოყენებული. ეკლესია თავისი ზომებით და მაღალი გუმბათით მკვეთრად გამოიყოფა ძველი თბილისის განაშენიანებაში. მის არქიტექტურაში ნათლად შეიმჩნევა გვიანდელი გადაკეთებები.

სურფნიშნის ეკლესიიდან ოციოდე მეტრით უკან იეთიმ გურჯის ქუჩაზე გავალთ. ეს მოკლე და ვიწრო ქუჩა მეტად დამახასიათებელია ძველი თბილისისათვის. მყუდრო, ტეხილ ქუჩაზე გასული საუკუნის საცხოვრებელი სახლებია თავმოყრილი (№№7-ა, 9, 4, 2).

იეთიმ გურჯის ქუჩის პირველივე შესახვევთან კარგად აღიქმება შეკიდულ ხის აივნიანი საცხოვრებელი სახლი, რომელიც მშენებლობის დროისა და სტილისტური მახასიათებლების მიხედვით ორი განსხვავებული ნაწილისაგან შედგება. პირველი, ქუჩაზე გამოსული ნაწილი ადრინდელია და გასული საუკუნის შუა

ხანებში უნდა იყოს აშენებული, მეორე ნაწილი კი ეზოსკენ არის მიმართული და მოგვიანებითაა მიშენებული. გადაკეთების კვალი პირველი სართულის გასასვლელშიც ამოიკითხება. როგორც ჩანს, თავდაპირველად პირველ სართულზე დუქნები და სახელოსნოები იყო განლაგებული, მეორე კი საცხოვრებელ ბინებს ეკავა. ყურადღებას იქცევს პირველი სართულის ფანჯრების თავსართები.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს საცხოვრებელი სახლი №4, რომელიც ღია ეზოთი გამოდის ქუჩაზე და ნაწილზე შემორჩენილია აივნის ორნამენტის რთული ხლართი, რომლის მსგავსიც სხვაგან არ შეგვხვდრია. ამ სახლს უშუალოდ ემეზობლება ძველი თბილისის ერთ-ერთი საინტერესო სახლთაგანი, რომელიც იეთიმ გურჯის ქუჩაზე ვრცელ ეზოში კუთხით განლაგებული სამსართულიანი აივნების რიგებით გამოდის. სახლში მთავარი შესასვლელი პარალელური აკოფიანის ქუჩიდანაა მოწყობილი (№9). თავდაპირველად შენობა შემოსავლიან სახლს წარმოადგენდა. რომანტიკული იერი აქვს ამ სახლის ყრუ ფასადის ბოლო სართულზე მერცხლის ბუდესავით მიკრულ აივანს.

ყურადღას იპყრობს ამ სახლის პირდაპირ, ოდნავ ირიბად, ქუჩის მართობულად მდგარი სახლიც. იგი ასევე ვიწრო მხარით გამჭოლად გადის პარალელურ ავლევის ქუჩაზე (№12). მცირე კვარტალის განივად აშენებული ეს სახლი თავისებური კომპოზიციისაა. სახლის პარალელურად, ოდნავ დაცილებით სამზარეულოების ბლოკი დგას. მათ შორის .გრძელი და ვიწრო ეზოა. მეორე და მესამე სართულებზე კავშირი სამზარეულო ბლოკთან საგანგებო გადასასვლელით ხორციელდება. ავლევის ქუჩისკენ გამავალ ვიწრო მხარეს ეფექტურად აგვირგვინებს მესამე სართულზე შეკიდული ხის აივანი, რომელიც სტილისტურად ეხმიანება ეზოში გამავალ ხისავე აივნებს. ეზოს სამიარუსიანი აივნები ქუჩიდანაც იკითხება, რადგან მიწის ნაკვეთს გეგმაში ტრაპეციის ფორმა აქვს.

აღნიშნული სახლების უშუალო სიახლოვეს კიდევ ორი ორიგინალური არქიტექტურის ძეგლთბილისური სახლი დგას (იეთიმ გურჯის №2 და ავლევის შესახვევი №5). პირველი მათგანი ქუჩისკენ ტეხილი ფასადით გადის მეტად მინიატურული ეზოთი, მეორე კი ასევე კუთხეზე დგას და მას ხაზს უსვამს მომრგვალებული შეკიდული აივანი ასეთივე კიბით.

ამგვარად, იეთიმ გურჯის ქუჩის მცირე მონაკვეთზე თავმოყრილია რამდენიმე მეტად საინტერესო საცხოვრებელი სახლი, რომლებიც ამ უბანში ძველი თბილისისათვის დამახასიათებელ განაშენიანებას ქმნის. დასაინათ, რომ ამ უბანში რესტავრატორები ჯერ არ გამოჩენილან.

თუკი ამ უბნიდან ჩახრუხადის შესახვევს ჩაუყვებით (იგი მეტად მოკლეა), მის ღერძზე, ჩახრუხადის ქუჩაზე ყურადღებას მიიპყრობს მიჯრით მდგარი ორი საცხოვრებელი სახლი. ერთ მათგანში ნიკოლოზ ბარათაშვილი ცხოვრობდა. ამ შენობის მეორე ფასადი ვრცელი აივნებით, შავთელის ქუჩისკენ მოქცეულ ეზოში გადის. მის გვერდით მდებარე სახლი რამდენიმე წლის წინაა აშენებული და ორგანულად ერწყმის ისტორიული განაშენიანების მასშტაბს. ამ მცირე მონაკვეთის გავლით შავთელის ქუჩაზე აღმოჩნდებით. უკვე აღვნიშნეთ, რომ ფეოდალური თბილისის მთავარი ღერძი. ყველაზე მნიშვნელოვანი ქუჩების სისტემა, აწინდელი შავთელის, ერეკლეს და სიონის ქუჩების გასწვრივ მიემართებოდა. ამ ღერძის გაყოლებით იყო განლაგებული თბილისის უმნიშვნელოვანესი სასულიერო, საერო და საცხოვრებელი ნაგებობები. დღესაც ეს მიმართულება ერთ-ერთი ყველაზე საინტერესოა დამოვალერებლისათვის.

შავთელის ქუჩის იმ მონაკვეთზე, რომელიც ბარათაშვილის ქუჩის და ანჩისხატის ბაზილიკას შორის არის მოქცეული და რომელსაც ადრე „წყლისკარის ქუჩა“ ერქვა („წყლისკარი“ ან „ქვემო კარი“ შავთელის და ბარათაშვილის ქუჩების შერწყმის ადგილზე მდებარეობდა), რამდენიმე მეტად საინტერესო შენობა დგას. რომელთა რეკონსტრუქცია თუ რეკონსტრუქცია (აღდგენა-განახლება) ბოლო წლებში ჩატარდა. მათგან აღსანიშნავია გასული საუკუნის რამდენიმე საცხოვრებელი სახლი.

სახლი №17 მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში უნდა იყოს აშენებული. თუმცა შემდგომში მან ზოგიერთი სახეცვლილებაც განიცადა. მთავარი ფასადი შავთელის ქუჩაზე გამოდის. ჩოლო ეზოს მხარე კი სანაპიროსკენ არის გახსნილი, ეზოთი შექმნილი მცირე კორდონერის სახით. ეზო ქუჩასთან შედარებით დაბალ ნიშნულზეა განლაგებული და მას კიბეებით უკავშირდება. რეკონსტრუქციისას სახლი გამოთავისუთლდა სხვადასხვა სახის სამეურნეო მიწაშენებისაგან და აღსდგა მისი პირვანდელი სახე. ამასთან. ბინე-

ბის კომფორტის გაუმჯობესების მიზნით გარდაიქმნა შიდა გეგმარება. ღირსშესანიშნავია არა მხოლოდ სახლის მთავარი ფასადი, არამედ მინიატურული მყუდრო ეზოც, ესოდენ დამახასიათებელი ძველი თბილისისათვის.

ასეთივე მყუდრო ეზო გააჩნია გვერდით მდგარ სახლს (15). ეზოში შესასვლელი ასევე შავთელის ქუჩიდან მდებარეობს. ეზოს ამ შემთხვევაში ბინებში შესასვლელი ვესტიბიულის როლი აკისრია და გახსნილია სანაპიროსკენ. ეს სახლიც გამოთავისუფლდა გვიანდელი მინაშენებისაგან, ოთახები ცალკე ბინებად გადაკეთდა, კეთილმოეწყო. მიმზიდველი მხატვრული იერი აქვს როგორც შავთელის ქუჩაზე გამავალ ფასადს, ასევე აივნებით გარშემორტყმულ პაწაწინა ეზოს.

ამ სახლების გვერდით ახლა მარიონეტების თეატრის ძირითადი შენობაა. ადრე აქ საცხოვრებელი სახლი იყო, რომელიც შავთელის ქუჩისკენ მცირე კურონერს (სამი მხრიდან შემოფარგლურ ეზოს) ქმნიდა. ამასთან, პატარა ეზო ქუჩასთან შედარებით დაბალ ნიშნულზე მდებარეობდა. სამი ნაწილისაგან შემდგარი სახლი სხვადასხვა დროს იყო აშენებული და სტილისტურადაც განსხვავდებოდა. თავდაპირველად, 1981 წელს, შენობა გადაკეთდა ადმინისტრაციული დაწესებულების განსათავსებლად. შემდგომში ეს ადგილი დაეთმო მარიონეტების თეატრს. არქიტექტორმა გ. ჯაფარიძემ გონებამახვილურად გამოიყენა რელიეფის ვარდნილი ხასიათი და ტაქტიკით, განაშენიანების მასშტაბის გათვალისწინებით ჩასვა აქ თეატრის მოცულობა.

მეტად თვალსაჩინო და კოლორიტულია ამ სახლების პირდაპირ, ქუჩის მეორე მხარეზე, ოდნავ შემალლებულ ადგილზე მდგარი საცხოვრებელი სახლი, ამ ადგილზე გაგანიერებული შავთელის ქუჩისკენ გახსნილი პატარა ეზოთი. არქიტექტურულ-მხატვრულ კომპოზიციაში მოხდენილად არის ჩართული მეორე სართულზე ასასვლელი მრგვალი კიბე. ეს პატარა სახლი იმდენად ცხოველხატულია, რომ თეატრალურ დეკორაციას მოგაგონებთ.

აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ შავთელის ქუჩის ეს მონაკვეთი არსებითად ფეხმავალთ აქეთ დათმობილი. მარიონეტების თეატრის წინ შექმნილი ქუჩის გაგანიერების თუ მცირე მოედნის შემდეგ შავთელის ქუჩა საგრძნობლად ვიწროვდება (ტროტუარებთან ერთად ქუჩის სიგანე ათ მეტრს არ აღემატება და ადგილ-ად-

გილ უფრო მცირეც არის). ამ სიგანით ქუჩის ეს მონაკვეთი (ძველი ანჩისხატის ქუჩა) ერეკლეს მოედნამდე აღწევს. მარიონეტების თეატრის პირდაპირ, სანაპიროსკენ ჩამავალი ქუჩის გადაღმა, დგას თბილისში შემორჩენილთაგან უძველესი ნაგებობა — ანჩისხატის ეკლესია.

ანჩისხატი — წმ. მარიამის ეკლესია ვახტანგ გორგასალის მემკვიდრის — დაჩი უჯარმელის მეფობის ხანაში (მე-6 ს.) აუშენებიათ. მემკვიდრე აღნიშნავს, რომ „ტფილისს კაცნი დასხდებოდეს და მარიამ წმინდაი ეკლესია აღაშენეს“. მას ზარის ეკლესიასაც უწოდებდნენ. ცნობილი ქართველი ისტორიკოსი პლატონ იოსელიანი ეკლესიის უძველეს ნივთებს შორის მოიხსენიებს „შესანიშნავ სპილენძის ზარს“. შესაძლებელია, რომ ამ ზარის განსაკუთრებული ღირსებიდან მოდიოდა ეკლესიის ეს დასახელება. დღევანდელი სახელწოდება ეკლესიამ მე-17 საუკუნეში მიიღო, როდესაც აქ დაასვენეს ანჩიდან წამოღებული ხატი (ანჩი მდებარეობდა კლარჯეთში — იმდროინდელ საქართველოს სამხრეთ პროვინციაში). ამჟამად ხატი დაცულია თბილისის ხელოვნების მუზეუმში. განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ხატის მოჩარჩოება, რომელიც ქართული კედური ხელოვნების ერთ-ერთი საუკეთესო ნიმუშთაგანია და შესრულებულია მეფე თამარის მიერ ნაბოძი სახსრებით და ანჩელი ეპისკოპოსის იოანე რკინელის დაკვეთით ქართველი ოქრომჭედლის ბექა ოპიზარის მიერ, რასაც მოწმობს მოჩარჩოების ქვედა ნაწილზე მოთავსებული წარწერა: „ბრძანებითა და ნივთისა ბოძებითა ღმრთივ გვირგვინისა დიდისა დედოფალთ დედოფლისა თამარისაითა მე იოანე ანჩელმან რკანაელმან ხელეყავ საშინელისა ამისა ხატისა პატივად მოქედად მფარველმცა არს მეფობისა მათისა აქა და საუკუნესა. მოიქედა ხელითა ბექასითა, ქრისტე შეიწყალე“.

თბილისის ანჩისხატი სამნავიანი ბაზილიკაა და ქართული ადრე-ქრისტიანული ეპოქის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ძეგლთაგანია. საუკუნეების მანძილზე ბაზილიკამ მნიშვნელოვნად იცვალა სახე, განსაკუთრებით კი მე-17 საუკუნეში ჩატარებული აღდგენითი სამუშაოებისას. გადაკეთებები შეეხო როგორც გარე სახეს, ასევე ინტერიერს და განსაკუთრებით — შენობის მაღალ ნაწილებს. ამ პერიოდისაა აგურის ბოძები და თალები. უძველესი ფრაგმენტებია თარაზულნაკერიანი, კვადრებით ამოყვანილი ფასადების ცალკეუ-

ლი ნაწილები, სარკმლები აღმოსავლეთის კედელზე, მთავარი თაღის და საკურთხეველის სარკმლის ნაღისებრი მოყვანილობა, აბსიდა... 1958 წელს არქიტექტორ-რესტავრატორის რუსუდან გვერდწითელის ხელძღვანელობით ჩატარდა მხიშვნელოვანი სარესტავრაციო სამუშაოები. იატაკი დაიწია 1,5 მეტრით პირვანდელ დონეზე, მოარღვიეს მე-19 საუკუნეში დასავლეთის ფასადზე მიშენებული სამრეკლო და ბაზილიკაზე დაშენებული ცრუ გუმბათი. მე-19 საუკუნის ფერწერის ქვეშ გამოვლინდა მე-17 საუკუნის კედლის მხატვრობის ნაწილები. მეტად საყურადღებოა დასავლეთის შესასვლელის თავზე განლაგებული ჯვრისგამოსახულებიანი მედალიონი და ნაღისებრი ფორმის ლუნეტი, რომლებიც გვიანდელი სამრეკლოს მოშლის შემდეგ არის გამოვლენილი. ამ მოტივებს პარალელუბი მოეპოვება ქართულ ადრექრისტიანულ არქიტექტურაში და მათ შორის მე-5 საუკუნის შესანიშნავ ძეგლზე — ბოლნისის ბაზილიკაზე.

ეკლესიის დასავლეთით, შავთელის ქუჩის პირზე დგას აგურის სამრეკლო, რომლის ცენტრში შეისრული თაღით დაგვირგვინებული გასასვლელია მოწყობილი. კიბეების შემწეობით გასასვლელი უშუალოდ უკავშირდება შედარებით დაბლა მდგარ ბაზილიკას. კარიბჭის თავზე მოქცეული წარწერა გვაუწყებს, რომ იგი აშენებულია ქართლის კათალიკოსის დომენტის მიერ 1675 წელს. „ჩვენ ქრისტეს მიერ კურთხეულმან ბატონიშვილმან კათალიკოზმან დომენტი აღუაშენა სამრეკლო ესე და განვაახლე საყდარი ესე სულისა ჩემისა საოხად მეფობისა შანავაზისა. ქორონიკონსა ტნიგ“. კათალიკოსი დომენტი ბატონიშვილად იხსენიებს თავს, რადგან იგი მეფის მკვიდრი ბიძა იყო. სამრეკლოს არქიტექტურა (აგურის წყობის ხასიათი, შეისრული თაღები) დამახასიათებელია გვიანფეოდალური საქართველოსათვის, როდესაც ირანული გავლენა ხუროთმოძღვრებაშიც იკვლევს გზას.

ეკლესიის ეზოს სამხრეთ მხარეზე, სპარსელების 1795 წლის შემოსევამდე, კათალიკოსის ამაღლისათვის განკუთვნილი სადგომი ყოფილა განლაგებული. აქვე ჰქონია სახლი მალალაშვილს, რომელიც კათალიკოსის სახლთუხუცესის წოდებას ატარებდა. თვით კათალიკოსის ადგილსამყოფელი ეზოს ჩრდილოეთ მხარეზე იყო მოწყობილი.

შავთელის ქუჩის ეს მონაკვეთი მთელ სიგრძეზე შესატყვისი

მასშტაბის სახლებით არის მოშენებული და საკმაოდ დინამიკურ კომპოზიციას ქმნის დიდი და პატარა აივნებით, მეზონინებით, ღია კიბეებით და გადასასვლელებით, შიდა ან ქუჩისკენ გახსნილი მცირე ეზოებით. განსაკუთრებით ცხოველხატულია მარჯვენა, ანჩისხატის მოპირდაპირე მხარის მოშენება. ბაზილიკის პირდაპირ, ოდნავ ირიბად, ქუჩაზე გამოდის იმ სახლების მეორე ფასადები, რომლებიც აღვნიშნეთ ჩახრუხადის ქუჩის მცირე ნაწილის გადაკვეთისას, მათ შორის ნიკოლოზ ბარათაშვილის სახლიც შავთელის ქუჩისკენ მოქცეული გახსნილი ეზოთი და აივნების რიგით.

წმ. გიორგის სასახლის ეკლესია დგას ერეკლეს მოედნის სიახლოვეს, საიდანაც მას თეატრალური მუზეუმის შენობა ფარავს. შავთელის ქუჩაზე ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადი გადის. ამ ადგილზე თბილისის დედაქალაქად გადაქცევის დროიდან ქალაქის ერთ-ერთი დიდი ტაძარი, მთავარანგელოზის ეკლესია მდგარა, რომელიც მონგოლებს დაუნგრევიათ მე-14 საუკუნის მიწურულში. მე-17 საუკუნის 40-იან წლებში მეფე როსტომის ბრძანებით, დანგრეული ეკლესიის ქვებით სამი მცირე ეკლესიის აშენება დაუწყიათ: ხარების — ბატონის მოედანზე, ნათლისმცემლის — როსტომის სასახლის პირდაპირ და წმ. გიორგისა. ამ უკანასკნელის მშენებლობა 1710 წელს დაუსრულებია სვიმონ ბატონიშვილს. დღეს ეკლესიის ფასადებსა და დასავლეთ მხარეზე ამოყვანილ სამრეკლოს აშკარად ამჩნევია მე-19 საუკუნის გადაკეთების კვალი. გასულ საუკუნეში ეკლესიის ეზოში შემთხვევით აღმოუჩენიათ ხუთი მონოლითისაგან ამოყვანილი სამარხი.

შავთელის ქუჩა ერეკლეს მოედანთან მთავრდება. მოედანი, მის შუაგულში გაშენებული სკვერით, გასულ საუკუნეში შეიქმნა იმ ნანგრევების ადგილზე, რომლებიც თან სდევდა ალამაჰმად-ხანის ურდოების შემოსევას 1795 წელს. მანამდე კი ეს ადგილი განაშენიანებით იყო დაკავებული, ხოლო მის დასავლეთ მხარეზე ზარბაზნების ჩამოსასხმელი საწარმო იყო განლაგებული. 1800 წლის გეგმაზე ამ ადგილის სიახლოვეს მინიშნებულია არარეგულარული ზომის მცირე მოედანი, რომელზედაც ერთმანეთის სიახლოვეს ორი პატარა ეკლესია იდგა: ღვთისმშობლის და წმ. გიორგის. აქ იკრიბებოდნენ თავად-აზნაურები და ქვეყნის ამბებზე საუბრობდნენ. ამიტომ შეარქვეს ამ ადგილს სალაყბო. იგი დიდხანს იყო დაფარული ნანგრევებით. ჯერ კიდევ მე-19 საუკუნის 20-იან

წლებში იმდროინდელ საბუთებში ამ ტერიტორიას იხსენიებენ როგორც «*Историческое каменное место*»-ს, კალასარც ერთი უბანი ისე ოადიკალურად არ გარდაქმნილა მე-19 საუკუნეში, როგორც ბატონის მოედანი და მიმდებარე ვრცელი ტერიტორია, აწინდელი ერეკლეს მოედნის ჩათვლით. ამის მიხედვით სწორედ ის გარემოება იყო, რომ ეს ადგილი მთლიანად გაპარტახებული აღმოჩნდა და ახრი აღარ ჰქონდა დაგეგმარების ძველი ქსელის აღდგენას, როგორც ეს ძალაუფლებურად ხდებოდა სხვა უბნებში შემორჩენილი საძირკვლების გამოყენებისას. მე-19 საუკუნეში წარმოქმნილ მოედანს რამდენჯერმე შეეცვალა სახელი (გუიერნატორის, ეგზარქოსის, ბეზელის). მეფის და მისი ოჯახის სასახლეების კომპლექსის დიდ ნაწილს აწინდელი ერეკლეს მოედნის აღმოსავლეთი მხარე ეკავა მთელ სიგრძეზე. სასახლის პალი გაშენებული იყო იმ ვრცელი ეზოს ადგილას, რომელიც დღეს მოედნიდან ლობით არის გამოყოფილი. სასახლის ნანგრევებიდან 1802 წელს ორი შენობა ააშენეს. ერთი მათგანი სამოქალაქო გუბერნატორის ეკუთვნოდა, მეორეში კი ადმინისტრაციული დაწესებულება განთავსდა. მეფისნაცვლის გრაფ. მ. ვორონცოვის განკარგულებით გასული საუკუნის შუა ხანებში ეს ადგილი სასულიერო უწყებას გადაეცა და აქ არქიტექტორ რიპარდის პროექტით 1848 წელს აშენდა ვრცელი შენობა, რომელშიც ეგზარქოსის სამსახური და სინოდალური კანტორა განთავსდა. შემდგომში შენობამ გადაკეთებები. განიცადა და დიდი ხნის განმავლობაში აქ ადმინისტრაციული ორგანოები ბინადრობდნენ. ამჟამად ეს შენობა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტს გადაეცა.

ერეკლეს მოედნის ჩრდილოეთი მხარე მთლიანად უკავია გასული საუკუნის ორსართულიან სახლს, რომელშიაც თეატრალური მუზეუმიცაა განთავსებული. ამპირის მოტივებიან პირველი სართულის თავზე ძველი თბილისისათვის დამახასიათებელი ხის რიკულებიანი აივანია შეკიდული. ზოგჯერ მას „სვიმონის სასახლეს“ უწოდებენ, თუმცა სახლს სვიმონის სახელთან არაფერი აქვს საერთო. გადმოცემით, მას შემდეგ, რაც სვიმონმა 1710 წელს სასახლისეული წმ. გიორგის ეკლესიის მშენებლობა დაამთავრა, მის გვერდით მცირე სასახლე აუგია. როგორც ჩანს, სასახლე სპარსელებს დაუწერებიათ 1795 წელს, რადგან თბილისის 1800 წლის გეგმაზე აქ ცარიელი ადგილია ნაჩვენები. 1796 წელს მეფე გიორგი მეთორმე-

ტეს ამ ადგილზე ერთ-ერთი დროებითი ადგილსამყოფელი აუგია, სადაც მეფის გარდაცვალების შემდეგ ერთხანს უცხოვრია მის მე-
ულლეს დედოფალ მარიამს, სანამ რუსეთში გაემგზავრებოდა (სა-
ერთოდ იმდროინდელი წყაროები მეფის ადგილსამყოფელს სხვა-
დასხვა ადგილზე მიუთითებენ). დედოფლის გამგზავრების შემდეგ
სახლს რუსი ოფიცერი დაპატრონებია, სოლო 1840 წელს ხანისას
ეს ადგილი კერძო პირისათვის, ვინმე სალამბეგოვისათვის მიუყი-
დია. მან ააშენა ეს ორსართულიანი სახლი, რომელმაც ჩვენამდე
მოაღწია. 1975 წელს აღადგინეს სახლის პირვანდელი გარე სახე,
ხოლო შიდა გეგმარება გადაკეთდა შენობაში მუხენუმის მოსაწყო-
ბად. რეკონსტრუქციის პროექტის ავტორებია გ. ჯაფარიძე და
ვ. ორბელაძე. ამჟამად აქ სარეკონსტრუქციო სამუშაოებს აწარ-
მოებენ.

ერეკლეს მოედანზე ყურადღებას იმსახურებს კიდევ რამდენი-
მე საცხოვრებელი სახლი, განსაკუთრებით კი გასული საუკუნის
საცხოვრებელი სახლი ჩალაუბნის ქუჩის შერწყმასე მოედანთან
(№9). რაც შეეხება შენობას, რომელშიაც ეურნალისტების სახლია
განთავსებული, იგი პრაქტიკულად ხელახლაა აშენებული 1984
წელს. 1985 წელს რეკონსტრუქცია განიცადა ერეკლეს მოედნის
შევიწროებულ ნაწილზე განლაგებულმა მოშენებამ. კერძოდ, გა-
უქმდა ორ სახლს შორის მოქცეული ვიწრო გასასვლელი მტკვრის
სანაპიროზე. გაჩნდა ახალი ქუჩა-დაღმართი, რომელიც მოედანს
5 მეტრით დაბლა მდებარე სანაპიროს უკავშირებს. დაღმართი გა-
იჭრა უსახო ერთსართულიანი შენობის ადგილზე, სადაც ავტოინს-
პექციის სამსახური იყო მოთავსებული. განახლდა იმ სახლების
ფასადებიც, სადაც ადმინისტრაციული დაწესებულებები განთავსდა
(რეკონსტრუქციის ავტორია შ. ყავლაშვილი).

ერეკლეს მოედნის სამხრეთ მხარეზე იწყება მცირე ერეკლეს
ქუჩა, რომელზედაც წინათ რასტაბაზარი (შარდენის მიხედვით —
„გრძელი ბაზარი“) იყო განლაგებული. ამ ქუჩაზე სახლების პირველ
სართულებზე დუქნები და სახელოსნოები იყო მე-19 საუკუნეშიც.
დარაბების მცირე ნაწილი დღემდე შემორჩა ქუჩის ორთავ მხარეს.

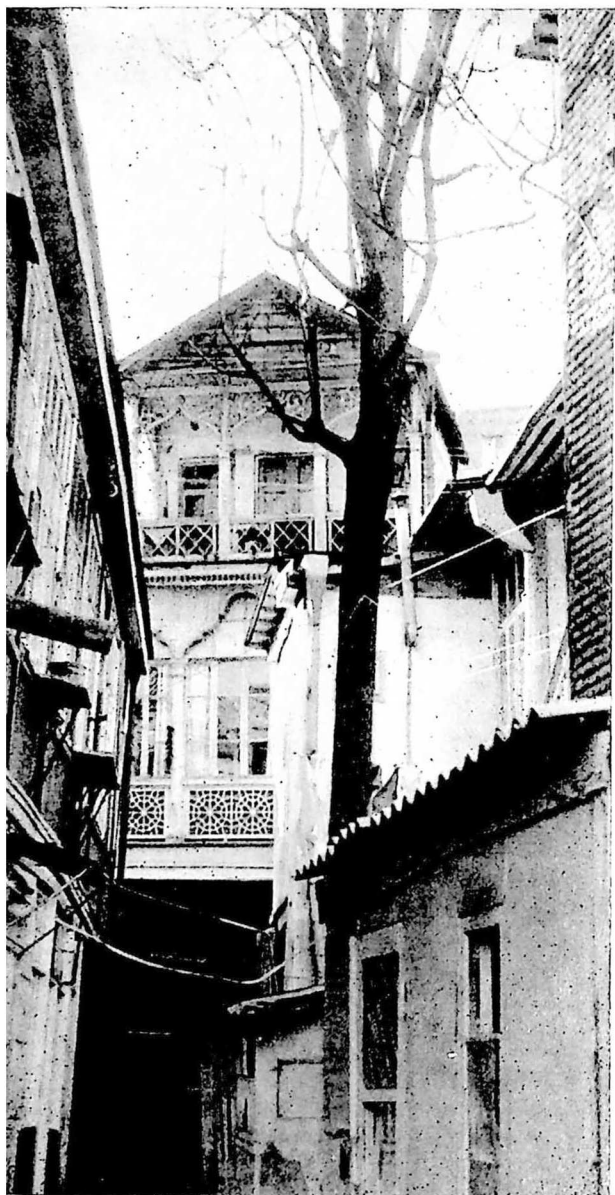
ერეკლეს ქუჩის მარჯვენა მხარეზე (თუკი სიონისკენ მოძრა-
ობთ) ყურადღებას იპყრობს ორი საცხოვრებელი სახლი (№№11 და
21). საცხოვრებელი სახლი №11 დ. სარაჯიშვილისათვის 1896 წელს
დააპროექტა არქიტექტორმა ა. ოზეროვმა (იგი ამჟამინდელი მელი-

მუხრანის (აწინდელი ბარათაშვილის) ქუჩა მე-20 საუკუნის
დასაწყისში

სიონის ღბანი მტკვრის სანაპიროდან მე-19 საუკუნეში

შუკა ძველ თბილისში

ძველმღვდისერი სახლი

ველიაბოვის ქუჩა

ანჩისხატი (VI ს.) და მისი სამრეკლო (1675 წ.)

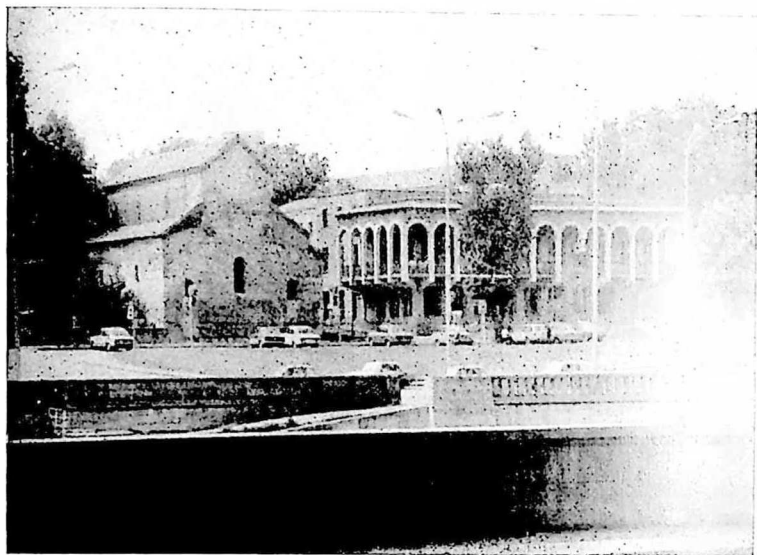
წმ. გიორგის სასახლისეული ეკლესია

ერეკლეს ქუჩა № 21

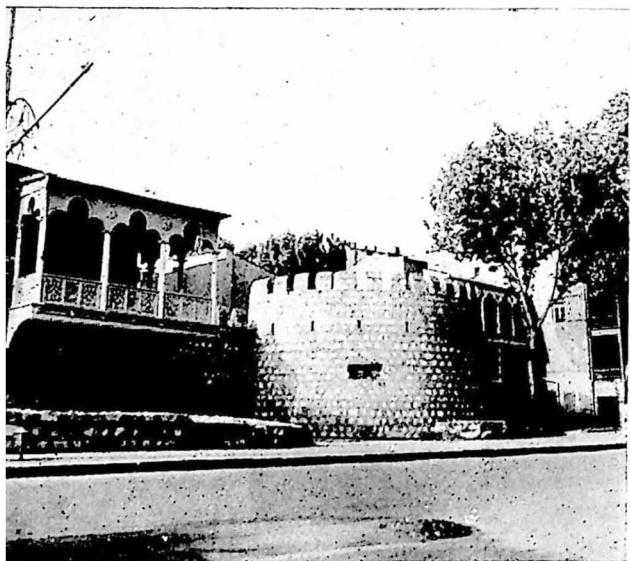

შარდენის ქუჩის და ბაშის რიგის კუთხე

ანისხატი და წყლებს
საფირში კაფე

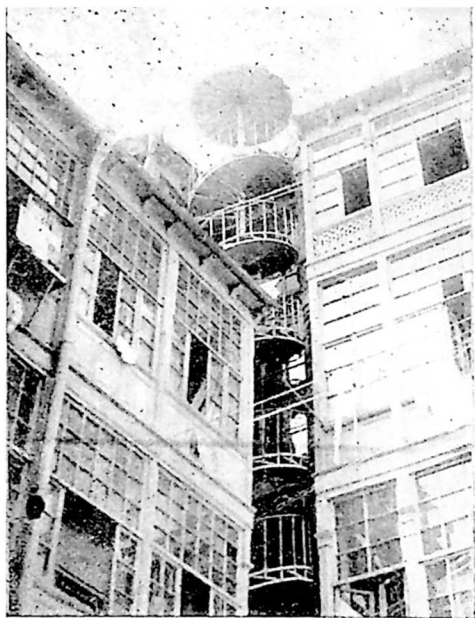
ბარათაშვილის ქუჩის
ფრაგმენტი

კათოლიკური ეკლესია

პირველი მაისის (ყოფილი
კათოლიკეთა) ქუჩა

სახლი ქვემო ებანში

საცხოვრებელი სახლი ალა-
ვერდოვის მოედანზე

ალავერდოვის მოედანი, სა-
ხლში შესასვლელი

მოლნინი

ხედი ახოსპირელის ქუჩი-დან

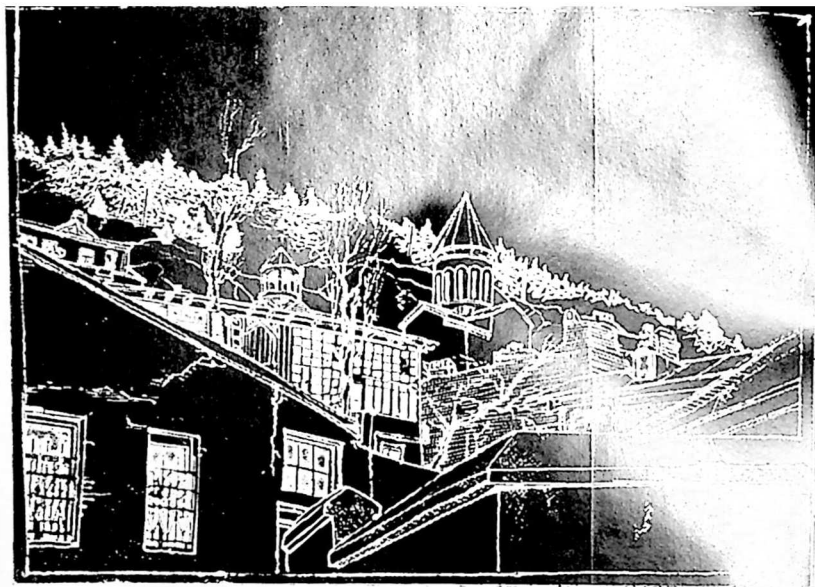
სახლი აზიზბეგოვის ქუჩაზე

გომის ქუჩის ნიში

ხედი გომის ქუჩიდან

ფეთხაინის უბანი

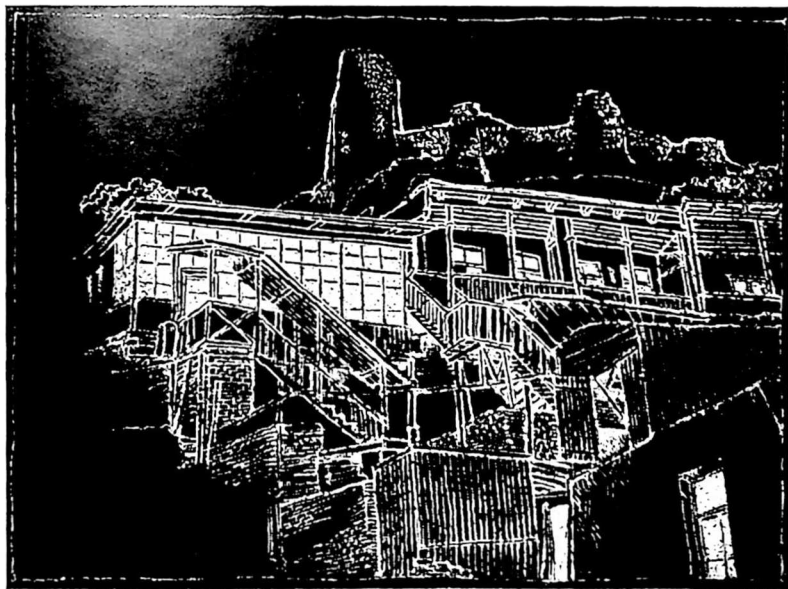

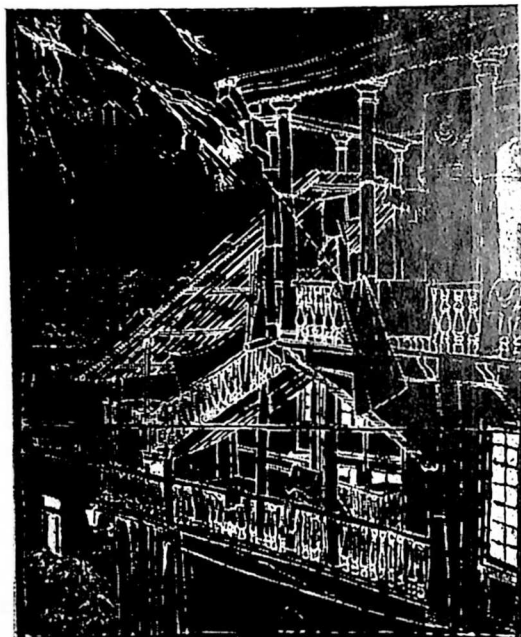
ფეთხაინი (ბეთლემი)

ფეთხანის კიბის ფრა-
გმენტი

საცხოვრებელი სახლები
კლდისუბანში

ხელი კლდისუბნიდან

ჯვარისმა, 1825 წ.

ქუჩა ციხისუბანში

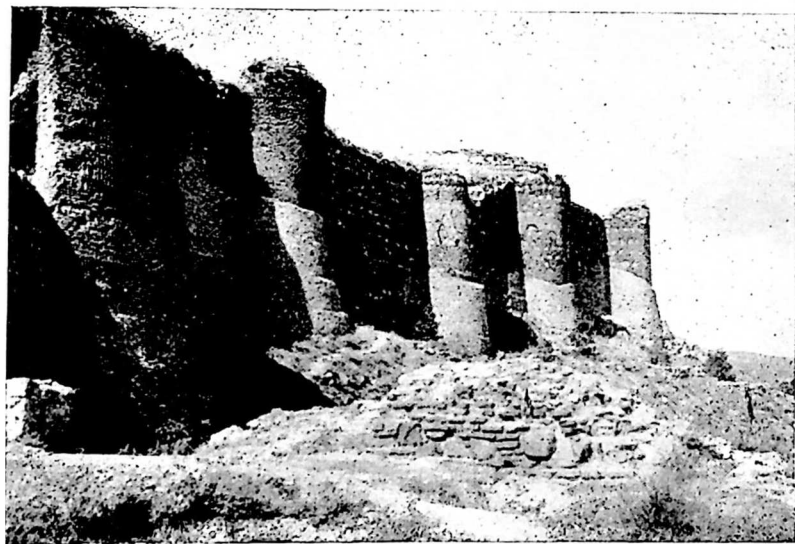
მარჯვნივ — ნორაშენი,
1793 წ.

ბოტანიკური ქუჩა

ნარიყალა

ქიშვილის ქუჩაზე მდებარე ღვინის ქარხნის ავტორია). შენობის არქიტექტურაში ა. ოხეროვმა სცადა გამოეყენებინა ქართული ხუროთმოძღვრული მოტივები. პირველ სართულზე დუქნები იყო განლაგებული. მათი კვალი შემორჩენილია. მეორე სართულზე საცხოვრებელი ოთახებია, რომლებიც ქუჩის მხარეს შეკიდულ აივანზე გადიან. რელიეფი ესოსკენ იმდენად მკვეთრად მაღლდება, რომ სახლის მეორე სართული უშუალოდ მიწის დონეზე გადის. სახლი აგურშია ამოყვანილი და შეუღესავია. მეორე სართულის ცენტრალური ნაწილი მთლიანად ხის აივანია, რომელიც დღეს ნაწილობრივ სახეშეცვლილი და შემინულია. საინტერესოა აივნის მოაჯირის ორნამენტი. ფასადს ორთავ მხარეზე სიმეტრიულად ამთავრებენ თალებით და ორქანობიანი კარნიშებით დაგვირგვინებული კედლის ვერტიკალური ნაწილები. ერეკლეს ქუჩის დასასრულს გამოირჩევა საცხოვრებელი სახლი №21 და განსაკუთრებით — მის ცენტრში შეკიდული ორიართისანი რკინის აივანი. აგურული, ჰაეროვანი აივანი ერთ-ერთი უთვალსაჩინოესია თბილისის რკინის აივნებს შორის. მისი ორნამენტის ნახატი და შესრულების ხარისხი ოსტატობაზე მეტყველებს. ამ სახლის მოპირდაპირე მხარეზე გრძელი, ერთი შეხედვით, მოკრძალებული არქიტექტურის შენობა დგას. დღეს აქ კომუნალური ბინებია განთავსებული. მაგრამ თუ სახლის პირველი სართულის შესასვლელით შენობაში შეაღწევთ, თქვენ წინაშე სრულიად მოულოდნელი სურათი გადაიშლება. საქმე ისაა, რომ კომუნალურ საცხოვრებელ სახლად (№8/10) ძველი ქარვასლა გამოუყენებიათ.

თუმცა თბილისის ქარვასლები განსხვავებულ გარემოში და სხვადასხვა დროს შენდებოდა, მათ სტრუქტურაში შეიძლება გამოიძებნოს საერთო ნიშნები. ორ ან სამ სართულად განლაგებული სათავსოები ჩვეულებრივ გარს ერტყმიან შიდა ეზოს. ამასთან, ზედა სართულებზე სასტუმრო ოთახებს აწყობდნენ, ხოლო პირველ სართულებზე — დუქნებს, სახელოსნოებს, საწყობებს. საწყობებად იყენებდნენ საკმაოდ ვრცელ სარდაფის სართულებსაც. გამოინაკლისს შეადგენდა ისეთი ქარვასლები, რომელთაც შიდა ეზოები არ გააჩნდა და გარედან მთელ პერიმეტრზე ღია გალერეებით იყო შემოფარგლული. ზოგჯერ ღია ეზოს ნაცვლად შენობის შუაგულში მოქცეული იყო დიდი ზომის მაღალი დარბაზი, თავისებური ვესტიბული, რომლის პერიმეტრზეც განალაგებდნენ გარშემოსას-

ვლელ ღია გაღერებაზე გამოსულ ოთახებს. სწორედ ამ ტიპის მეტად საინტერესო ქარვასლაა ერეკლეს ქუჩაზე (№8/10).

ორსართულიან შენობას ორ იარუსზე განლაგებული სარდაფები აქვს, რომლებსაც ჩამოსული ვაქრები საწყობებად იყენებდნენ. სარდაფებში შემორჩა ჯაჭვეაზე შეკიდული კაუჭები. შენობა მოქცეულია ერეკლეს ქუჩასა და ერეკლეს შესახვევს შორის. ერეკლეს ქუჩისკენ მოცეულ პირველი სართულის სათავსოებში დუქნები იყო განლაგებული. ამას მოწმობს ღიობების ზომები და ფასადებზე გამოსული დარბაზების კვალი. ამჟამად დარბაზების ღიობები ხაწილობრივად ამოშენებულია და დუქნების სათავსოები საცხოვრებელ ოთახებად არის გამოყენებული. პირველ სართულზე შევდივართ ტროტუარის დონეზე მოწყობილი რკინისქიშკრიანი შესასვლელით. შენობის შუაგული უკავია ვრცელ ორსინათლიან, გადახურულ ეზო-ვესტიბიულს. იგი ზემოდან ნათდება თავისებური შუქფანრით, რომელიც აწეულია სახურავის სიბრტყესთან შედარებით და მთელ პერიმეტრზე შემინულია. ეზო-ვესტიბიულის ოთხივე მხრივ, მეორე სართულის დონეზე, ხის ანტრესოლებია მოწყობილი, საიდანაც ოთახებში ჭვავდებით. ანტრესოლებზე ხის ერთსვლიანი კიბით ავდივართ. ანტრესოლს მთელ სიგრძეზე გასდევს სტუკოს ტექნიკით შესრულებული ორნამენტული მოტივები („სტუკო“ — მაღალხარისხოვანი ბათქაშია, რომელიც იძლევა გაპრალებისა და საჭრისით დამუშავების საშუალებას). ვესტიბიულიდან ჩამავალ ფართო კიბეს ჩაყავართ ორ იარუსად განლაგებულ სარდაფებში, რომელთა პირველი დონე ერეკლეს შესახვევზე გადის. როგორც ჩანს, აქედან ზდებოდა საქონლის შეზიდვა სარდაფებში. შთამბეჭდავია სარდაფების გადახურვა თაღებზე დაყრდნობილი კამარებით. ერეკლეს ქუჩაზე გამავალი ფასადი ამჟამად სახეშეცვლილია. კერძოდ, ამოშენებულია ყოფილი დუქნების განიერი დარბაზები, შემინულია რკინის კონსოლებზე დაყრდნობილი აივნები. აივნები სიმეტრიულად არის განლაგებული ფასადზე. ცენტრში სამშალიანი აივნებია, გვერდებზე — ორმალისანი. აივნების ფრიზები ორნამენტით იყო დაფარული. ამას მოწმობს შემორჩენილი ფრაგმენტები.

ერეკლეს და სიონის ქუჩები კუთხით უერთდება ერთმანეთს იქ, სადაც მათ ლესელიძის ქუჩა ყველაზე მეტად უახლოვდება. სწორედ აქ, ლესელიძის ქუჩის (ძველი შუაბაზრის), ერეკლეს ქუჩის

(წინანდელი რასტაბაზრის) და სიონის ქუჩის შესაყარზე იყო განლაგებული „პატარა ჩორსუ“ (გადახურული სავაჭრო მოედანი). ცხადია, რომ სიონის ქუჩამ დასახელება აქ განლაგებული კათედრალური ტაძრის გამო მიიღო.

სიონი — ღვთისმშობლის სახელზე აგებული თბილისის კათედრალური ეკლესიის სახელია და იერუსალიმის სიონიდან მომდინარეობს. საქართველოში, ისევე როგორც სხვა ქრისტიანულ ქვეყნებში, ხშირად გვხვდება დასახელებები, რომლებიც პალესტინის და საბერძნეთის ე. წ. „წმინდა ადგილების“ ან ტაძრების სახელწოდებებს იმეორებს (ათონი, ბეთანია, ბეთლემი, მთაწმინდა და სხვა). აღსანიშნავია, რომ „სიონი“ მხოლოდ თბილისში როდია (სამშვილდე, ატენი, ბოლნისი და სხვა). გიორგი ჩუბინაშვილის აზრით, საქართველოში „სიონს“, იერუსალიმის სიონის მსგავსად, მხოლოდ ღვთისმშობლის სახელზე აგებულ ეკლესიებს არქმევდნენ. თბილისის სიონს საფუძველი ჩაეყარა მე-6 საუკუნის მეორე ნახევარში ქართლის გამგებლის გუარამის დროს. ტაძრის აგება დასრულდა მე-7 საუკუნის 20-იან წლებში ადარნასეს გამგებლობისას. ქალაქის უმთავრესმა ქრისტიანულმა სამლოცველომ თბილისის ისტორიის ავ-კარგი გაიზიარა. სიონი არაერთხელ დაუზღვრევიათ, გაუძარცვავთ და აღუდგენიათ. განსაკუთრებით დაზიანებულია მე-13 საუკუნის 20-იან წლებში ჯელალ-ედ-დინის, 1522 წელს შაჰ-ისმაილის, მე-17 საუკუნეში შაჰ-აბასის ურდოების შემოსევებისას. აღდგენით სამუშაოებზე მოწმობს ეკლესიაზე შემორჩენილი წარწერები. ასე, მაგალითად, ტაძრის სამხრეთ ნართექსზე მოთავსებული წარწერა თბილისის მიტროპოლიტის ელისე საგინაშვილის მიერ 1657 წელს ჩატარებული აღდგენითი სამუშაოების შესახებ მოგვითხრობს. „ნებითა ღვთისითა და შეწევნითა სიონთა ღვთისმშობლისათა, მე თბილელმან ელისე საგინაშვილმან, აღვაშენე გუმბათი ესე სიონისა, ორჯერ სამხრეები და კარის-ბჭე და დავბატე და შევამკე ყოვლითა სამკაულითა. შენდობას იტყოდეთ ღვთის გულისათვის ამინ. ქრონიკონ ტმე“. უფრო გვიან, ვახტანგ მეექვსის ბრძანებით, 1710 წელს კვლავ განუახლებია გუმბათი. ამას გვაუწყებს წარწერა ჩრდილოეთის ფასადზე: „მადიდებელი სამებისა დავითიანი ძმისწული სახელოვანისა მეფისა გიორგისა, და ძე დიდად პატიოსნისა ლევანისა, განმგებელი ქართლისა ბატონიშვილი ვახტანგ, განმაახლებელი გუმბათით ლომფინის — ცვრით მო-

ნასტრისა ამის..." პლატონ იოსელიანის ცნობით, ეგზარქოს იოანეს დროს ჩაუტარებიათ სხვადასხვა სახის სამუშაოები, მოუპირკეთებიათ დასავლეთის ფასადი (მე-19 საუკუნის ოციათი წლები), ხოლო დანარჩენი ფასადები სინოდის მითითებით მოუპირკეთებიათ იოანეს მემკვიდრეებს. 1826 წელს განუახლებიათ დასავლეთის ფერწერა. აწიხდელი კედლის მხატვრობა გასული საუკუნის 60-იან წლებშია შესრულებული გრიგოლ გაგარინის ესკიზებით. მის მიერ შედგენილი პროექტივება ამოყვანილი 1856-1860 წლებში არსებული კანკელიც. გ. გაგარინის ესკიზის მიხედვით სიოხის გუმბათი მოხატა პეტერბურგელმა მხატვარმა მ. ტროშინსკიმ. გრიგოლ გაგარინი თავისი დროის მეტად განათლებული პიროვნება იყო. იგი მოღვაწეობდა ჯოგორც მხატვარი, არქიტექტორი, დიპლომატი. მისი შემოქმედების დიდი ნაწილი საქართველოსთან და კერძოდ, თბილისთან არის დაკავშირებული. მან დაგვიტოვა თბილისის საერთო ხედები და ყოფის დამახასიათებელი სცენის ჩანახატები. მეფის ფლიგელ-ადიუტანტი აირჩიეს პეტერბურგის სამხატვრო აკადემიის ვიცე-პრეზიდენტად. ამჟამად სიონის ზოგიერთი ნაწილის (დაბალი რეგისტრის) მოხატვას ასრულებს მხატვარი ლევან ცუცქირიძე.

სიონის ტაძარი ცენტრალურგუმბათოვანი ნაგებობაა, წასნაგებიანი აბსიდების სახით განვითარებული აღმოსავლეთის ნაწილით. დღემდე მოღწეული არქიტექტურა დამახასიათებელია მე-12 — 13-ე საუკუნეებისათვის. გუმბათი საკუთხეველის კედლებსა და ორ ბურჯზე ამოყვანილ კამარებს ეყრდნობა. კამარებს და თაღებს წაისრული მოხაზულობა აქვს, რაც მე-17 საუკუნის გადაკეთებებით აიხსნება. გარე მოჩუქურთმება თავშეკავებული და სადაა. შედარებით მდიდრულად არის ორნამენტირებული გუმბათის ყელი. 1978 წელს საქართველოს საპატრიარქოს ინიციატივით სიონზე დაიწყეს სარესტავრაციო სამუშაოები. გახსნილი ცოკოლის ძველი წყობა გეგმის პირვანდელი მოხაზულობის წარმოდგენის საშუალებას იძლევა (სარესტავრაციო სამუშაოებს ხელმძღვანელობდა რესტავრატორი ტ. კიპაროძე). გამომჟღავნდა შეკიბული ცოკოლი, ჩრდილოეთის მიშენება. სამხრეთის ნართექსის გაწმენდისას გაიხსნა ტუფით შესრულებული მოპირკეთებული შრეები. უძველესი კედლის წყობა დააკონსერვეს, აღდგენილია სამხრეთის ნართექსიც.

ტაძრის ჩრდილოეთით მდგომი სამრეკლო 1425 წელსაა აგე-

ბული. სპარსელებმა 1795 წლის შემოსევისას დაანგრეს მისი ზედა ნაწილი, რომელიც ჩვენ დროში აღადგინეს. რაც შეეხება მაღალ სამრეკლოს სიონის დასავლეთით, ქუჩის გადაღმა, იგი აშენებულია 1812 წელს და თბილისში რუსული კლასიციზტური არქიტექტურის პირველი ნიმუშია.

ფეოდალურ თბილისში ქარვასლების დიდი რაოდენობა იყო აშენებული. ეახუშტი ბაგრატიონი სიონის ქუჩაზე სამს გამოყოფს: მეფის ფუნდუკს ტაძრის პირდაპირ, ქუჩის გადაღმა, თბილელისას უშუალოდ სიონის გვერდით და მასთან მიკედლებულ მელიქისას. სპარსელების შემოსევისას ისინი დაანგრეს და მათ ადგილზე მე-19 საუკუნეში ახალი ქარვასლები ააშენეს. 1850 წლისათვის თბილისში 13 ქარვასლას ითვლიდნენ. ერთ-ერთი მათგანი ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ ერეკლეს ქუჩაზე.

სიონის გვერდით აგებული არწრუნის ქარვასლა (მფლობელის სახელია) ერთი პირველთაგანია მე-19 საუკუნეში აშენებულთაგან. ამ ადგილზე იდგა ქარვასლა, რომელიც 1650 წელს მეფე როსტომს აუგია და შემდეგ (1656 წელს) თბილელისათვის უბოძებია. მეფე ერეკლე მეორეს ქარვასლა თბილელისათვის ჩამოურთმევია და შვილიშვილისათვის, ბატონიშვილ დავითისთვის მიუცია... არწრუნის ქარვასლა ზუსტად იმეორებს წინამორბედის მოხაზულობას. ქარვასლა სიონის ქუჩასა და მტკვრის სანაპიროს შორის არის მოქცეული. მის შუაგულში დიდი ეზო იყო მშვენიერი აუზით. ერთ-ერთი კედლის ნიშაში მერკურის (ვაჭრობის ღმერთი) ქანდაკება იდგა. ეზო-ვესტიბიული გალერეებით იყო გარშემორტყმული. ქარვასლის 25 სარდაფში საწყობები განთავსდა. პირველი სართულის 11 დუქანს ტანსაცმლის და ფეხსაცმლის მკერავი ოსტატები ქირაობდნენ. მეორე სართულზე განლაგებულ 25 მაღაზიაში ევროპული და აზიური შალეულით, აბრეშუმით და სხვა საქონლით ვაჭრობდნენ. ზემო სართულზე კი 33-ნომრიანი სასტუმრო მოთავსდა. შემდეგდროინდელმა გადაკეთებებმა სახე უცვალა შენობის ფასადებს. ადრე სანაპიროს მხრიდან კლასიკური კოლონადა ნახევარსვეტების სახით ორსართულიან ცოკოლზე იდგა. ქვედა იარუსი ლუნეტებით იყო გაჭრილი. სანაპიროს მშენებლობისას ქვედა იარუსი მიწაში მოეჭვა. მართალია, სიეტნარი შემორჩა, მაგრამ კედლის ტექტონიკა შეიცვალა. სახეშეცვლილია სიონის ქუჩაზე გამოსული ფასადიც. პირველად ქარვასლა 1855 წელს გადაკეთდა დიდი ხანძრის

შემდეგ, ხოლო სიონის ქუჩისკენ მიმართული ფასადი რადიკალურად შეიცვალა 1912 წელს „მოღერნის“ სტილში. ბოლო დრომდე შენობას საწყობებად იყენებდნენ. ამასთან, იგი შესამჩნევად დაზიანდა დატბორვის შედეგად. 1984 წელს ჩატარდა ქარვასლის სარეკონსტრუქციო სამუშაოები და შენობა თბილისის ეთნოგრაფიულ მუზეუმს გადაეცა (არქიტექტორები გ. ბათიაშვილი და თ. ღვანიძე).

არწრუნის ქარვასლის მიჯრით ყოფილ მელიქის ქარვასლის საძირკვლებზე მე-19 საუკუნეში ახალი აშენდა. მეტად საინტერესო, პლასტიკურია ბამბის რიგისკენ მოქცეული ფასადი, რომელსაც „მოღერნის“ სტილის აშკარა ნიშნები ეტყობა.

რეკონსტრუირებული ქარვასლის პირდაპირ, ქუჩის გადამა, კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი მოცულობის ქარვასლა დგას, რომელიც ბატონიშვილ თეკლეს, ერეკლე მეორის ქალიშვილს, ეკუთვნოდა (სიონის ქ. №13). იგი აგებულია მეფის ფუნდუკის ადგილზე, რომელიც საბუთებში 1672 წლიდან მოიხსენიება და აღნიშნულია ვახუშტის მიერ შედგენილ თბილისის 1735 წლის გეგმაზე. დღემდე მოღწეული თეკლეს ქარვასლის არქიტექტურული სახე გასული საუკუნის 70-იან წლებში ჩამოყალიბდა, როდესაც შენობებისადმი „აღმოსავლური“ იერის მინიჭების ტენდენციამ იჩინა თავი. შიდა ეზოში ადრე აუზი ყოფილა მოწყობილი. სასტუმრო ნაწილი 62 ოთახისაგან შედგებოდა. პირველ სართულზე 30 მაღაზია და სხვადასხვა სახის სახელოსნოები მოთავსდა. ვრცელ სარდაფებს საწყობებად იყენებდნენ. დღეს შენობაში სხვადასხვა დაწესებულებებია განლაგებული, რომლებიც რეკონსტრუქციის მოლოდინშია.

სიონის ქუჩის დასაწყისში თავს იყრის მეტად კოლორიტული ქუჩები: ბამბის რიგი და შარდენის ქუჩა. ერთ დროს აქ ე. წ. პატარა სირაჯხანაც — ღვინით მოვაჭრეთა რიგები — იყო. მისი კვალი მოიშალა ამ უბნის რეკონსტრუქციისას. ბამბის რიგის ერთი შეზნექილი მხარე მთლიანად უკავია ზემოთ მოხსენიებულ ქარვასლას. ბამბის რიგი სანაპიროზე გადის.

საინტერესოა შარდენის ქუჩის განახლების შედეგები. ძველთაგან აქ სავაჭროები იყო განლაგებული. გვიანფეოდალურ ხანაში ქუჩაზე მექვაბეები განთავსდნენ. ქუჩას „ბნელი რიგი“ ერქვა, რადგან ვიწრო ქუჩა გადახურული ყოფილა. ი. გრიშაშვილი ამ ქუჩის თაობაზე წერდა: „...ეხლა ლომფინ აყრილია, აღარ არის დახურუ-

ლი“ (ი. გრიშაშვილი. საიათნოვე. თბილისი, 1918, გვ. 11). ამავე მიზეზით ქუჩას „დახურულ ბაზარსაც“ უწოდებდნენ. მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში აქ ე. წ. „ახალი ბაზაზხანა“ (მაუდიო, ჩითოთ, ფარჩით, მატყლით მოვაკრეთა რიგები) გავრცელდა. ახალ ბაზაზხანას ასე უწოდებდნენ თბილისში კიდევ ორი „დიდი“ და „პატარა“ ბაზაზხანებისაგან გამოსარჩევად. ქუჩის დღევანდელი სახელწოდება დაკავშირებულია ფრანგი მოგზაურის ჟან შარდენის სახელთან, რომელიც თბილისში 1672 წელს ჩამოვიდა და ქალაქის აღწერასთან ერთად თბილისის პირველი გრაფიკული გამოსახულება დაგვიტოვა. იგი, როგორც ჩანს, მისი თანმხლები მხატვრის გრელოს მიერ უნდა იყოს შესრულებული. ქუჩის განახლება ზომიერად არის ჩატარებული, ყოველგვარი ზედმეტობისა და გაუმართლებელი სტილიზაციის გარეშე. პატარა ქუჩა მთლიანად ფეხით მოსიარულებს დაეთმო. ქუჩის ორთავე მხარეზე სახლების პირველ სართულებში საფირმო მაღაზიები, სახელოსნოები განლაგდა; რომლებიც თავისებურ იერს ანიჭებენ ქუჩას. შარდენის ქუჩის რეკონსტრუქცია განხორციელდა არქიტექტორების გ. ბათიაშვილის (ჯგუფის ხელმძღვანელი), ნ. გამსახურდიას და ბ. მარლიშვილის პროექტით. შარდენის ქუჩის და ასევე პატარა რკინის შესახვევის გავლით მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე მოგვხვდებით.

განახლებული ქუჩები

სანაპირო მეტეხისა და ბარათაშვილის
ხიდებს შორის — ბარათაშვილის ქუჩა

ეს მარშრუტი ზოლო წლებში რეკონსტრუირებული და განახლებული უბნების გასწვრივ გადის. სანაპიროს ზოლი მეტეხის ხიდიდან ბარათაშვილის ხიდამდე ჩვენ მიერ უკვე გავლილი შავთელის, ერეკლეს და სიონის ქუჩების პარალელურია. ამიტომაც, რომ სიონის ქუჩაზე მდგომი დიდი შენობები — ქარვასლები, სიონი, ანჩისხატი სანაპიროს მხარეზეც გადის. სიონის ეკლესია ერთ დროს მტკვრის ნაპირიდან განაშენიანებით იყო მოკრილი. 1983 წელს დაიწყეს სიონის ეზოს აღმოსავლეთი მხარის გამოთავისუფლება განაშენიანებისაგან და ეკლესიის გუმბათიანი შენობა თბილისის სა-

ნაპიროს ნაწილის ანსამბლში აქტიურად ჩაება. მარჯვენა სანაპიროს ამ ნაწილის რეკონსტრუქცია-განახლების პირველი რიგის სამუშაოები 1984 წელს ჩატარდა (სიონიდან ერეკლეს შესახვევამდე), ერთი წლით ადრე რეკონსტრუქცია განიცადა ანჩისხატის უბანმა (ბარათაშვილის ხიდიდან რესტორან „ქალაქურის“ ჩათვლით). არქიტექტორია შ. ყავლაშვილი. 1985 წელს განახლდა აღდგენითი სამუშაოები ერეკლეს შესახვევიდან რესტორან „ქალაქურამდე“ და ამით დამთავრდა ამ უბნის რეკონსტრუქცია.

გვიანფეოდალურ ხანაში მტკვრისკენ გამოსული განაშენიანება შემადგენლობაზე იდგა და ადგილ-ადგილ (იქ, სადაც მტკვრისკენ ხევი გადიოდა) კედლით იყო ჩახერგილ-გამაგრებული. დღეს გეგმარებითი სიტუაცია და მოცულობითი კომპოზიცია შეცვლილია. ჩვენი საუკუნის 30-იანი წლების მანძილზე სანაპიროების მშენებლობასთან დაკავშირებით სრულიად შეიცვალა რელიეფის ხასიათი. ერთ დროს შემადგენლობაზე განლაგებული შენობები საგრძნობლად „დაბლდნენ“, გაქრა ბუნებრივი კლდოვანი ცოკოლი.

სარეკონსტრუქციო სამუშაოების ჩატარებისას სანაპიროზე გამოსული მოშენება გამორთავისუფლდა სხვადასხვა სახის მინაშენებისაგან, გვიანდელი გადაკეთებებისაგან პირვანდელი სახის აღდგენის მიზნით. რადიკალურად გაუმჯობესდა საცხოვრებელი სახლების დაგეგმარება, კერძოდ, ბინებში თანამედროვე კომფორტის შეტანით. სატრანსპორტო ზოლისგან მწვანე ზოლით გამოყოფილი გასული საუკუნის საცხოვრებელი სახლების მწკრივი მეტად ცხოველხატულ სურათს ქმნის. სრულიად ახალი თემა გაჩნდა ამ მონაკვეთის შუა წელზე. აქ სანაპიროსკენ ლოჯიების წყობით სახეშეცვლილი სახლი დგას, სადაც ადმინისტრაციული დაწესებულება განთავსდება. მის წინ უშუალოდ სანაპიროზე გაშენებულია ახალი კაფე-რესტორანი, წინ შეკიბული წყლის ჩანჩქერით, თუმცა საეჭვოა, რომ ორგანულად „ჩაეწერა“ ახალი ნაგებობა მოშენების არსებულ კონტექსტში.

ფეოდალური კალას ზემო უბანში ერთადერთი აბანო იყო. იგი შედიოდა მეფის სასახლის კომპლექსში და სასახლის აღმშენებლის, მეფე როსტომის (1632-1658) სახელით არის ცნობილი („როსტომის აბანო“). შენობა შემორჩენილია. მისი გუმბათები სანაპიროდან აღიქმებიან. იქ მისვლა ერეკლეს მოედნიდანაც შეიძლება ახლად გაჭრილი დაღმართის მეშვეობით. აბანოს კედლები კვადრატული ფორ-

მის ბრტყელი აგურითაა ამოყვანილი. ოთახები ოთხი გუმბათითაა გადახურული და ზემოდან ნათდება. სქელ კედელში ისრულთაღიანი ნიშებია მოწყობილი. ერთ-ერთ ოთახში შემორჩენილია „სგრაფიტოს“ ტექნიკით შესრულებული ორნამენტის ფრაგმენტი.

როსტომის აბანოს გვერდით მდგომი დიდი მოცულობის შენობა თავდაპირველად ეგზარქოსის განკარგულებაში იმყოფებოდა. შემდეგ დიდხანს აქ ადმინისტრაციული დაწესებულება იყო. ამჟამად შენობაში სარეკონსტრუქციო სამუშაოები მიმდინარეობს ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის განსათავსებლად.

მეტად საპასუხისმგებლო ამოცანები დაისახა ანჩისხატის ორივე მხარის რეკონსტრუქციის დროს. ანჩისხატის უბნის სანაპიროს მხარეზე გასული მოშენების გარდაქმნის შედეგებმა აზრთა სხვადასხვაობა გამოიწვია. ეს გასაგებიცაა, რადგან საუბარია ძველი თბილისის ერთ-ერთ გამორჩეულ მონაკვეთზე. თბილისის უმთავრესი ნაგებობების დიდი ნაწილი მე-19 საუკუნემდე მტკვრისკენ იყო გახსნილი, შემდგომში ქალაქმა ზურგი შეაქცია მდინარეს, მისი ნაპირები დაფარა სასაწყობო, სამრეწველო და სხვა სახის შენობებმა. რეკონსტრუქციისას ეს მიწაშენები მოშალეს. იდეა ძველი ქალაქის განაშენიანების ფრონტის კვლავ მტკვრისკენ გამოყვანისა სრულიად მართებული იყო. ამას მოითხოვს თანამედროვე თბილისის სტრუქტურული წყობაც, მტკვრის სანაპიროების მეტად აქტიური ჩართვის აუცილებლობა ქალაქის ორგანიზმში, ისიც აღსანიშნავია, რომ კალას მოშენება მჭიდრო იყო. აქცენტებს ქმნიდა ეკლესიების მოცულობები, ისინი თითქოს ამოიზრდებოდნენ ახლოს მდგომი განაშენიანებიდან... რეკონსტრუქციის შედეგად კი ანჩისხატის გვერდით შეიქმნა ფართო კურდონერი, რომელმაც გააშიშვლა ანჩისხატის სამხრეთი ფასადი, რაც ამ კვანძში ერთგვარ უკმარისობის გრძნობას ბადებს. უნდა აღინიშნოს, რომ თვით საცხოვრებელი სახლის ადაპტაცია ძეგლთა დაცვის საზოგადოებისათვის მაღალ პროფესიულ დონეზე ჩატარდა (არქიტექტორები: მ. კასრაძე, გ. სეხნიაშვილი, ა. ფავლენიშვილი). შენობა რამდენიმე სხვადასხვა ასაკის ნაწილისაგან შედგება. სახლსა და ბაზილიკას შორის მოქცეული კეთილმოწყობილი ეზო თავისებური ღია ვესტიბულია, საიდანაც კიბეებით მოვხვდებით ღია გალერეაზე. შენობას მიმზიდველი მხატვრული სახე აქვს.

ამ ზოლში ორი ახალი ნაგებობა გაჩნდა. რესტორანი „ქალა-

ქური“ და ლადიძის წყლების საფირმო მალაზია. ეს შენობები განსხვავებული მოცულობითი წყობით და მხატვრული ხერხებით არის წარმოდგენილი. ავტორის წიხაშე (არქიტექტორი მ. ყავლაშვილი) ახალი შენობების არსებულ ქალაქურ კონსტრუქტში ჩართვის დელიკატური ამოცანა იდგა. ამ თვალსაზრისით, მეტად დამაჯერებელია რესტორან „ქალაქურის“ შეკიბული მოცულობები, რომლებიც სანაპიროსა და შავთელის დაღმართის კუთხეზე დგას. შენობის კომპოზიციური წყობა განსაზღვრულია მისი ადგილმდებარეობით ქანობიან რელიეფზე, ძველი თბილისის მეტად თვალსაჩინო მონაკვეთზე. აგურის კედლები, შრუდნახოვანი ბეტონის ზღუდარები, შეკიბული ტერასები ადგილობრივ კოლორიტს ერწყმის. კამათს იწვევს საფირმო მალაზიის აბსოლუტური ზომები, დანაწევრების მასშტაბი. სანაპირო დაამშვენა ამ ნაწილში კურდონერებად გამოსულმა საცხოვრებელი სახლების ინტიმურმა შიდა ეზოებმა, რომლებიც ანსამბლს სიღრმევი განვითარებას ანიჭებს და შუქ-ჩრდილების კონტრასტული შენაცვლებით ამდიდრებს სანაპიროს მოშენების არქიტექტორულ-მხატვრულ სახეს. ეს იმ სახლების ეზოებია, რომლებიც ჩვენ აღვნიშნეთ შავთელის ქუჩის დასაწყისის განხილვისას (№№ 15, 17).

მეტეხისა და ბარათაშვილის ხიდებს შორის მოქცეულ გარდაქმნილ ზოლს ამთავრებს ბავშვთა შემოქმედებითი სახლი. შენობა დგას შავთელის, ბარათაშვილის ქუჩებსა და სანაპიროს შორის მოქცეულ ნაკვეთზე. შენობის იერსახე მთლიანად შეიცვალა ამ უბნის რეკონსტრუქციისას. ადრე ბარათაშვილის ქუჩაზე შენობის ყრუ ფასადი გადიოდა. სახლის შენარჩუნების სურვილი ნაკარანხევი იყო მხოლოდ მისი კაპიტალურობით და გამოყენების მიზანშეწონილობით. შენობის არქიტექტურა სტილიზაციის ნიმუშს წარმოადგენს, რაც ამ კონკრეტულ შემთხვევაში ერთგვარად გამართლებულიც არის, რადგან შენობა ამთავრებს ბარათაშვილის ქუჩის ანსამბლს. ბავშვთა შემოქმედების სახლის წინ მდგარი დინამიური სკლუპტურული კომპოზიცია შექმნილია მოქანდაკე ა. მონასელიძის მიერ (არქიტექტორია გ. ჯანბერიძე).

ბარათაშვილის ქუჩის განახლება ძველი თბილისის კომპლექსური რეკონსტრუქციის პირველი მერცხალი იყო. ბარათაშვილის ქუჩის გასწვრივ ავანანთხევი გადიოდა. იგი კვეთდა დღევანდელ ლენინის მოედანს, მიუყვებოდა აწინდელი პუშკინის ქუჩის ხაზს,

შემდგომ მკვეთრად უხვევდა და მტკვართან ჩადიოდა ბარათაშვილის ქუჩის გასწვრივ. კოშკებითა და ბურჯებით გამაგრებული ქალაქის ჩრდილოეთი კედელი ტეხილი ხაზით ჩაყვებოდა ხევს. კედელში სამი კარიბჭე იყო ჩატანილი: დიღმის, მუხრანის და წყლისკარის. ეს უკანასკნელი მე-18 საუკუნეში ამოქოლეს. ხევის მეორე მხარეს (ახლანდელი ბარათაშვილის ქუჩის ჩრდილოეთ მხარეზე) გამოდიოდა ვანქის და ბოშების უბნები, რომელთა უკან ვრცელი სასაფლაო იყო (დღევანდელი საკოლმეურნეო ბაზრისა და მოედნის ადგილზე). მე-18 საუკუნის შუა ხანებში ავანანთხევი გადახურეს, კოლექტორი მოაწყვეს და მიწით ამოავსეს. ასე გაჩნდა მუხრანის (დღეს ბარათაშვილის) ქუჩა. გალავანი კი ააფეთქეს. მხოლოდ ცალკეული ფრაგმენტები გადარჩა და ისინიც შთანთქა ქალთურმა განაშენიანებამ და არავის ახსოვდა, თუ რა არის მიმალული შიდა ეზოების, ბარაკების და სხვადასხვა მინაშენების მიღმა.

გადიოდა დრო და ვიწრო მუხრანის ქუჩა თუ ტრამვაის ხაზით დაკავებული ძველი მუხრანის ხიდი ველარ ერეოდა მზარდი ტრანსპორტის გატარების ამოცანებს. მომწიფდა ამ მაგისტრალის ძირფესვიანი რეკონსტრუქციის საჭიროება. პირველ რიგში ააგეს ახალი ორთაბრუსიანი ბარათაშვილის ხიდი (1965 წ., ინჟინერი გ. ქარცივაძე, არქიტექტორები შ. ყავლაშვილი და ვ. ქურთიშვილი). დადგა ბარათაშვილის ქუჩის გაფართოების ჭერიც. პრინციპულად სწორი გადაწყვეტილება იქნა მიღებული: გაფართოებულყო ბარათაშვილის ქუჩა ძველი გალავნის ხაზამდე, აღდგენილიყო გაგანიერებული ქუჩის პირზე გამოსული კედლებისა და კოშკების ნაწილი და გალავანზე შეკიდული თუ მიბჯენილი მე-19 საუკუნის საცხოვრებელი სახლები. ახლა გავვიჭირდება იმის თქმა, იყო თუ არა ოდესმე მუხრანის ქუჩის მოშენება იმ სახის, რომელიც დღეს მივიღეთ. ზუსტად ასეთი არ იყო, მაგრამ მსგავსი სურათი უნდა ყოფილიყო გასული საუკუნის 30-იანი წლებისათვის, როდესაც თავდაცვითმა ნაგებობებმა დაკარგა მნიშვნელობა და ქალაქურმა განაშენიანებამ თანდათან წაშალა და გათელა ისინი. ამგვარად, რეკონსტრუქციის მიზანს როდი შეადგენდა კონკრეტული დროის ქალაქმშენებლური კომპოზიციის აღდგენა, არამედ კოლორიტის, გასული საუკუნისათვის დამახასიათებელი სტრუქტურის წარმოჩენა. რა თქმა უნდა, საერთო იერის, კოლორიტის ძიება არ გამოირიცხავს მეთოდურად დასაბუთებული არგუმენტაციის საჭიროებას, კომპლექსში შემავა-

ლი ცალკეული ელემენტების დედანთან მაქსიმალური სიახლოვით აღდგენას.

რეკონსტრუქციის შედეგად ქუჩამ გარკვეული შინაარსი შეიძინა. მან მკაფიოდ გამოიხატა შუასაუკუნოვანი ბირთვი. ბარათაშვილის ქუჩის გარდაქმნილი მხარის მოშენება ისტორიული თბილისის თავისებურ სავიზიტო ბარათად მოგვევლინა.

ქაოტური განაშენიანების მოშლის შემდეგ აღმოჩნდა, რომ გალავნის შემორჩენილი ნაწილები სხვადასხვა ზომისა და სიმაღლისაა. გადაწყდა სახლებს შორის მოქცეული გალავნის ნაწილების და კოშკების მთელ სიმაღლეზე აღდგენა. კედლის და კოშკების წყობა შესრულდა ტრადიციული ხერხით — ბრტყელი აგურებით შემოჩარჩობული ქვის კვადრებით. ავტორი (შ. ყავლაშვილი) შეეცადა მიენიშნა ძველი და ახალი წყობის ზღვარი ბეტონის თაროს შემწეობით. ერეკლესდროინდელი კედლის ნარჩენები კი (სამხატვრო აკადემიის დარბაზებსა და ქორწინების სახლს შორის) კონსერვირებულია. გალავნის ახლად ამოყვანილ წყობაში, ზოგიერთ ადგილას, სარკმლებია დატოვებული ძველი წყობის გამოსაჩენად. ქუჩის დასაწყისში (ვერცხლის ქუჩასთან შერწყმის ადგილიდან) მდებარე სახლებს საცხოვრებელი ფუნქცია აქვს შენარჩუნებული. დანარჩენი სახლები კი ადაპტირებულია საზოგადოებრივი დანიშნულებით (მარიონეტების თეატრი, რესტორანი „მუხრანთუბანი“, სამხატვრო აკადემიის საგამოფენო დარბაზები, ქორწინების სახლი). თუმცა საცხოვრებელ სახლებს აივნის თემა აერთიანებს, ისინი განსხვავდებიან კომპოზიციით, მხატვრულად, დეტალებით, ფერით. ამ მრავალფეროვნებას თავდაცვითი ნაგებობების ტლანქი წყობა „ჰკრავს“. გალავნის უხეში წყობის ფონზე კონტრასტულად გამოიყოფა ბალისინებით, აკურული ტიმპანებით მორთული აივნები. შეიქმნა მთელ ქუჩაზე გაწვდილი ერთიანი ანსამბლი.

არქიტექტორმა ჩინებულად გამოიყენა საცხოვრებელი სახლების ქვეშ, გალავნის მიღმა არსებული კამარებით და თაღებით გადახურული სხვადასხვა ზომის დარბაზები. განსაკუთრებით აღსანიშნავია საჭაშნიკეს ინტერიერი. აქ ზედმიწევნითაა მოფიქრებული ყოველი დეტალი, ეფექტურად არის გამოყენებული გაუქმებული შიდა კიბეები, გალავნის ფრაგმენტები. ყურადღებას იპყრობს ტყავზე დატანილი თბილისის ვახუშტი ბატონიშვილისეული გეგმა. ორიგინალურად არის მოფიქრებული სუვენირების მაღაზიის და ყა-

ვახანის შიდა სივრცეებიც. რა თქმა უნდა, ბარათაშვილის ქუჩის რეკონსტრუქციას ნაკლოვანი მხარეებიც გააჩნია, მაგრამ მათი განხილვა სტდება გზამკვლევის მიზნებს.

ქვემო უბანი

ლენინის მოედნიდან პირველი მაისის ქუჩაზე —
ალავერდოვის მოედანი — ახოსპირელის და ჩიხლაძის
ქუჩებით პურის მოედანზე — აზიზბეკოვის და გომის
ქუჩები — ფეთხაინის კიბით ენგელსის ქუჩაზე — თონეთის
მოედანი — რიკინაშვილის ქუჩა — გორგასალის მოედანი —
სამღებროს ქუჩით აბანოთუბანში — ნარიყალა.

ქვემო უბნის დათვალიერებას დაახლოებით იმავე ადგილიდან დავიწყებთ, სადაც ზემო უბნის ქუჩებს შევუდექით. თუკი ლესელიძის ქუჩას ჩავყვებით, ოციოდე მეტრში პირველი მაისის ქუჩა იწყება (უკვე ნაცნობი ყელიაბოვის ქუჩის მოპირდაპირე მხარეზე). პირველი მაისის ქუჩას ადრე ჯერ ფრანგთა, ხოლო შემდეგ კათოლიკეთა ქუჩა ერქვა. ამ ქუჩაზე მე-14 საუკუნიდან კათოლიკური ეკლესია მდგარა, ქუჩის დასაწყისში ახლაც დგას დღეს უკვე უმოქმედო კათოლიკური ეკლესიის შენობა. მაგრამ ეს ეკლესია გასულ საუკუნეშია აგებული, ძველი ტაძარი კი უფრო სიღრმეში, ქუჩის მარჯვენა მხარეზე იდგა, სადაც ახლა საცხოვრებელი სახლებია... ეკლესიას სხვადასხვაგვარად უწოდებდნენ: კათოლიკეთა, ლათინთა, ფრანგის საყდარი. ზოგიერთი ცნობით, კათოლიკეთა ეკლესიის სიახლოვეს ბებუთაშვილებს ჯვარისმამის ეკლესიის უკანაც ჰქონიათ ქარვასლა. გასული საუკუნის ჩვენამდე მოღწეულ ეკლესიაში კი განზრახულია კამერული მუსიკის მცირე საკონცერტო დარბაზის მოწყობა.

პირველი მაისის ქუჩაზე რამდენიმე საინტერესო, ძველი თბილისისათვის დამახასიათებელი, საცხოვრებელი სახლია შემორჩენილი. ისინი განსხვავებული კომპოზიციური წყობისა და მხატვრული სახისაა. განსაკუთრებით ყურადსაღებია მარცხენა მხარეზე №№ 8 და 12, მოპირდაპირეზე — №№ 17, 19 და 21 სახლები. ზოგიერთი მათგანი ქუჩისკენ ეზო-კურონერითაა მიმართული, სხვას მოხდენილადიანი მეზონიანი აგვირგვინებს, ორი მათგანის ფასაღზე

კი მეტად დამახასიათებელი წის აივნებია შეკიდული. ვიწრო ქუჩა ძველი თბილისის მეტად კოლორიტული ნაწილია.

პირველი მაისის და კაშენის ქუჩების გადაკვეთის ხელმარჯვნივ მეტად მყუდრო ალავერდოვის მოედანი იხსნება. იმ ადგილზე, სადაც ახლა სკვერია გაშენებული, თბილისის 1800 წლის გეგმაზე მცირე სასაფლაოა მინიშნებული. მე-19 საუკუნეში თბილისი კავკასიის ადმინისტრაციულ ცენტრს წარმოადგენდა. აქ იყო მეფისნაცვლისა და ჯარის სარდლობის ადგილსამყოფელი. თბილისის ზოგიერთ მოედანს ზოგჯერ რუსთა ჯარის მიერ დალაშქრულ ციხესიმაგრეთა სახელებს უწოდებდნენ ხოლმე. ასე მოხდა ამ შემთხვევაშიც. 1827 წელს მეფის რუსეთის ჯარის მიერ აბას-აბადის ციხესიმაგრის აღების აღსანიშნავად მოედანს აბას-აბადის სახელი შეარქვეს. მოედნის ირგვლივ განლაგებული თითქმის ყველა სახლი თავისებურად საინტერესოა. მათ გასული საუკუნის სხვადასხვა ეტაპზე აშენებული სახლების მახასიათებელი ნიშნები აქვთ. განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს მოედნის ჩრდილოეთი მხარის და კუფტინის ქუჩის კუთხეში მდგარი საცხოვრებელი სახლი (№ 2). იგი ეზოსკენ არის მიმართული, დინამიკური კომპოზიციის მქონეა, გამოირჩევა მცირე ეზო-ვესტიბულით, კიბე-გადასასვლელებით, კრონშტეინებზე შეყენებული აივნების აეურული მოაჯირებით და ტიმპანებით. სახლი ეზოთი გაერთიანებული ორი ნაწილისაგან შედგება. მათგან მარჯვენა ფრთა გასული საუკუნის 30-იან წლებში აშენდა, მარცხენა კი — 50-იან წლებში. ასევე გამოირჩევა ორი სართულის სიმაღლის ტანწერწეტა ხის სვეტები. 1985 წელს დაიწყო სახლის ძირფესვიანი აღდგენა-რეკონსტრუქცია. ნაწილობრივად რესტავრირებულია: მოედნის აღმოსავლეთ მხარეზე მდგომი სახლი № 8, ლამაზი პროპორციების ხის აივნით. მოედანზე რამდენიმე ქუჩა და ქუჩაბანდი გამოდის. მეტად მიმზიდველია მოედნის დასავლეთ მხარეზე გასული შუკები. მათ სიღრმეში ზოგიერთი საცხოვრებელი სახლის მეტად კოლორიტული ეზოები მოჩანს. თუკი მოედანზე მოხვდებით, უპრიანია მოედანსა და დადიანის ქუჩებს შორის მოქცეული ლერმონტოვის ქუჩის ვიწრო და მოკლე მონაკვეთის დათვალიერება, სადაც რომანტიკული იერის სახლებია განლაგებული (№ 2, 5, 7).

ალავერდოვის მოედნის უშუალო სიახლოვეს სომხურ-გრიგორიანული გუმბათიანი ეკლესია მოღნიწი დგას. პლატონ იოსელიანის

ვარაუდით, მის მშენებელს ნიშნულად ექმიაძინის საყდარი მიუღია. ფრანგი მოგზაური და კომერსანტი ჟან შარდენი (მე-17 ს.) ამ ეკლესიის სახელთან დაკავშირებით საღაჯ გაგონილ ასეთ ლეგენდას გვთავაზობს: „მოგნაი ერევანთან მდებარე სომხების ერთი სოფლის სახელწოდებაა, სადაც როგორც ირწმუნებიან, დიდი ხნის განმავლობაში ინახებოდა წმინდა გიორგის თავის ქალა. მაგრამ შემდეგ თავის ქალის ნაწილი აქედან მოგნაის ეკლესიაში გადმოუტანიათ. ამ უკანასკნელისათვის სწორედ ამიტომ უწოდებიათ იმ ადგილის სახელი, საიდანაც იგი წამოიღეს“ (ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის ქვეყნებში, თბილისი, 1975, გვ. 321). ბოლო დრომდე აქ ორი ეკლესია იდგა: დიდი და პატარა მოლნინი. დიდი მოლნინი 1751 წელს არის აგებული, ხოლო პატარა — 1754 წელს.

თუკი მოლნინისაგან ჩიხლაძის ქუჩაბანდს ჩავუყვებით, კაშენის ქუჩის მცირე მონაკვეთის გავლით პურის მოედანზე მოვხვდებით. მოედნის ირგვლივ ძველი სახელოსნოების და ღუქნების კვალს შეამჩნევთ. გარკვეულ ინტერესს იწვევს მოედანზე მდგომი სახლი №7.

პურის მოედანი უშუალოდ ემიჯნება ენგელსის (ყოფილ ბებუთას, ბებუთოვის) ქუჩას. ქუჩის გადაღმა, მოედნის პირდაპირ, იწყება აზიზბეკოვის (ყოფილი ფეთხაინის) ქუჩა, რომლის მეშვეობითაც კლდისუბანში შევალწევთ. იქ, სადაც აზიზბეკოვის აღმა ამავალი ნაწილი მთავრდება და ქუჩა მარცხნივ უხვევს, მოხვეული ნაკვეთურით გომის ქუჩა ერწყმის. აზიზბეკოვის და გომის ქუჩები თავისი ადგილმდებარეობით მთის ფერდობზე, რელიეფის თავისებურებებით, კიბეებისა და გადასასვლელების რთული ხლართით შენობებისა და ეზოების საინტერესო ურთიერთკავშირით, განსაკუთრებული სიწყნარითა და ინტიმით კლდისუბნის ყველაზე ცხოველხატულ კუთხეს ქმნის. აზიზბეკოვის ქუჩის დასაწყისშივე მდგომი სახლი №3 ერთ-ერთი მიმზიდველია ძველი თბილისის სახლებს შორის. კვადრატული მოხაზულობის გეგმის მქონე სახლი აზიზბეკოვის ქუჩისკენ კუთხით არის მიმართული, სადაც ორ პატარა სამკუთხედ ეზოს ქმნის. ეზოებში ოსტატურად შესრულებული, ფაქიზი ორნამენტით დამშვენებული, აივნებიანი ფასადები გამოდის, ასევე საინტერესოა აღმართის ბოლოს, მოსახვევში მდგარი სახლი (№11), რომლის გარე პერიმეტრზე შეკიდულია მომრგვალებული ვრცელი აივანი. ამჟამად, მისი სიძველის გამო, ხელახალი აღდგე-

ნითი სამუშაოები დაიწყო, აქვეა სათავე განუმეორებელი იერის მქონე აღმა ამავალი გომის ქუჩისა, რომლის მრავალფეროვნება და ინტიმური ხასიათი თბილისელებსაც კი აოცებს. აქ თითქმის ყოველი სახლი თავისებურად საინტერესოა, თუმცა სიბერეც შერევათ და ჯერ რესტავრატორის ხელიც არ დატყობიათ... განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს გომის ქუჩის დასასრულს მეტად ვიწრო გასასვლელის ირგვლივ მდგომი სახლები №№ 3, 5, 4, 12, 2/11. აქვე რელიეფი კვლავ მკვეთრად მალღდება. კლდის ქიმზე დგას ლამაზი, ფერადი მუშარაბით დამშვენებული სახლი. მის გვერდზე კი ე. წ. ათეშქის შემორჩენილი ნანგრევები.

ათეშქა ცეცხლთაყვანისმცემელთა სალოცავის სახელწოდებაა. იგი სპარსული „ათეშ-ქიადე“-დან მოდის, რაც ცეცხლის ტაძარს ნიშნავს. ირანში შემორჩენილ ერთ-ერთ ათეშ-ქიადეს ნახევრად ჩაბნელებულ სალოცავში საფეხურებზე შეყენებულ ლანგარზე მუდმივად ანთია ცეცხლი. „წმინდა ცეცხლთან“ მუდმივად იმყოფება ქურუმი, რომელიც იცავს მას „ავი თვალისგან“ და არ აძლევს ჩაქრობის საშუალებას... თბილისის კლდისუბანში შემალგებულ ადგილზე აგურით ამოყვანილ ოთხკუთხა შენობაში გადახურვის კამარების მცირე ფრაგმენტებიღაა შემორჩენილი. პლატონ იოსელიანის ცნობით, ამ ადგილზე ცეცხლთაყვანისმცემელთა საკერპე უძველესი დროიდანვე მდგარა. მისივე თქმით, მე-18 საუკუნის 20-იან წლებში მის ადგილზე მეჩეთი დაუარსებიათ. თურქების განდევნის შემდეგ, ნადირ-შაჰის ბრძანებით, მეჩეთი დაუნგრევიათ 1735 წელს. მე-19 საუკუნეში შენობა ერთხანს კერძო მფლობელობაში ყოფილა. უძველესმა სახელწოდებამ კი საუკუნეებს გაუძლო.

თუკი ზემოხსენებულ ვიწრო გასასვლელს გაეყვებით, ზეთელის ეკლესიასთან და სამრეკლოსთან გავალთ.

ზეთელში დღეს ფეთხაინის ეკლესიად ცნობილი ტაძრის პირვანდელი სახელწოდებაა. ებრაულად „ზეთ“ სახლს ნიშნავს, „ილი“ — ღვთისას. ამგვარად, „ზეთილი“, „ზეთლემი“ ღვთის სახლის სახელია. ზეთ-ლეჰში ან ბათლეჰში თავდაპირველად ქანაანელთა, მოგვიანებით კი იუდეველთა ქალაქი იყო სამხრეთ პალესტინაში (ღვრეანდელ იორდანიაში) და ბიბლიის მიხედვით, დავითის სამშობლოა. სახარების მიხედვით კი, აქ იოსე ქრისტე დაბადებულია. თბილისის ეკლესიის სახელი ამ „წმინდა ადგილიდან“ მოდის. გადმოცემით, თბილისის ზეთელმს ეახტანგ გორგასალის ზეობის

ხანაში ჩაეყარა საფუძველი. ჩვენამდე მრავალი გადაკეთებებით (განსაკუთრებით ინტერიერში) მოღწეული ეკლესია აუგია თავად გივი ამილახვარს 1740 წელს. გივი ამილახვარი ქართლ-კახეთის სამეფოს პოლიტიკური მოღვაწე, სამილახვროს უფროსი, ზემო ქართლის სადროშოს სარდალი და გორის მოურავი ყოფილა. მას არაერთი ციხე და ეკლესია აღუდგენია. შემდგომში ბეთლემს სომხური ეკლესია დაეპატრონა და მას ფეთხაინი ეწოდა, თუმცა ეკლესიას, როგორც ქართველთათვის უძველეს „წმინდა ადგილზე“ აგებულს, ქართველი მრევლიც ჰყავდა. ეკლესიის სიახლოვეს მდგომი სამრეკლო მე-17 საუკუნეს განეკუთვნება. ფეთხაინის წინ მდებარე ბაქნიდან თბილისის ბრწყინვალე პანორამა იშლება, აქვე იწყება კლდისუბნისათვის დამახასიათებელი კიბე-ქუჩა, რომელსაც თბილისელები ფეთხაინის კიბეს უწოდებენ.

ფეთხაინის კიბის პროექტი 1850 წელს შეადგინა თბილისის საგუბერნიო არქიტექტორმა ტიმოთე ბელომ, ადრე მის ტრასაზე ბილიკი იყო გაკრილი. პროექტში კიბეს მიყვებოდა სვეტებზე მოწყობილი სახურავი. მაგრამ პროექტი ბოლომდე არ განხორციელდა. კიბეზე გამოდის შესასვლელები საცხოვრებელ სახლებში და მცირე შუკები. დაახლოებით მის შუაწელზე დგას სომხური სამონასტრო ეკლესია სურფ-სტეპანოზი, წმ. სტეფანეს დედათა მონასტერი დაარსებული მე-18 საუკუნეში. დღემდე მოღწეული ეკლესია ძირფესვიანად არის შეკეთებული თუ განახლებული მე-19 საუკუნეში.

ფეთხაინის კიბით კვლავ ენგელისის ქუჩით გავალთ. მას თუ ჩავეყვებით პურის მოედანთან, რიჟინაშვილის ქუჩაზე გავალთ, რომლისკენაც თონეთის მოედანია გახსნილი. იგი გარშემორტყმულია გასული საუკუნის თბილისისათვის დამახასიათებელი საცხოვრებელი სახლებით (№№ 2, 4, 5, 6, 7). მოკლე რიჟინაშვილის ქუჩით ლესელიძის ქუჩის ერთ-ერთ საინტერესო მონაკვეთზე გავალთ, რომლის რეკონსტრუქცია 1984 წელს ჩატარდა (არქიტექტორი შ. ყავლაშვილი). საუბარია იმ უბანზე, სადაც ერთმანეთის ახლოს დგას ორი ეკლესია: ჭვარისმამა და ნორაშენი. ბოლო დრომდე ეს ეკლესიები მინაშენებით იყო გარშემორტყმული. მინაშენები მოშალეს, ტერიტორია კეთილმოეწყო, ეკლესიების უკან ახალი შენობა აიგო, რომელიც სასურველ ფონს უქმნის ტაძრებს. რეკონსტრუქციის შედეგად თბილისის კიდევ ერთი ცხოველხატული კუთხე შეემატა.

ჯვარის მამა (გუმბათიანი ეკლესია) დგას რიჟინაშვილის და ლესელიძის ქუჩების გადაკვეთასთან. ტაძარი იერუსალიმის მონასტრების მონაზონთათვის მეტოქედ აშენდა მე-5 საუკუნეში, რომელსაა რიცხვშიც ჯვარის მოხასტერიც იყო. აქედან უნდა მომდინარეობდეს თბილისის ამ ეკლესიის სახელწოდება. პირველი ეკლესია მონგოლებმა დაანგრეს და მის ადგილზე მე-16 საუკუნეში ახალი ტაძარი ააგეს. ეკლესია კვლავ დაინგრა სპარსელების შემოსევისას 1795 წელს და მხოლოდ 1825 წელს აღადგინეს. ფასადების მოკრძალებულ სამკაულს აგურში გამოყვანილი ჯვარის გამოსახულებები შეადგენს.

ნორაშენი, სომხურ-გრიგორიანული ეკლესია აღმოსავლეთის ფასადით ლესელიძის ქუჩაზე გამოდის. შენობა ცენტრალურ-გუმბათოვანია. ინტერიერის კედლის ფერწერა გასული საუკუნის 40-იან წლებშია შესრულებული. „ნორაშენი“ სომხურად ახალშენს ნიშნავს. ამ ადგილზე არსებული ძველი ეკლესია, ამავე დასახელებით, მოხსენებული აქვს ჟან შარდენს, რომელიც თბილისის 1672 წელს ეწვია, დღემდე მოღწეული საყდარი 1793 წლით თარიღდება.

ლესელიძის ქუჩის ბოლო მონაკვეთის ჩავლით გორგასალის მოედანზე მოვხვდებით. შუა გზაზე მცირე სკვერის პირდაპირ, განაშენიანების სიღრმეში სინაგოგის მასიური შენობა დგას, რომელიც 1910-იანი წლების დასასრულსაა აგებული.

ესტანგ გორგასალის მოედნის ტერიტორია ძველად ეკავა თბილისის მთავარ სავაჭრო მოედანს, თათრის მოედანს (იგივე შეითანბაზარს, ქვემო ბაზარს, მეიდანს). დღეს მოედნის სახე სრულიად შეცვლილია. ერთ დროს ყოველ მხრივ ჩაკეტილი, ახლა მთლიანად გახსნილია მეტკვრის მხარეს. ძველი მოშენებიდან მხოლოდ ციხის დიდის ეკლესია და სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხარის მოშენების ხაზია შემორჩენილი.

ციხის დიდის ეკლესია იმ ქართულ ტაძართა რიცხვს ეკუთვნის, რომელთაც შემდეგ სომხური ეკლესია დაეპატრონა. წმინდა გიორგის სახელზე აგებულს ვასუშტის მიხედვით — „ციხის საყდარს“) სომხურად „სურფ-გევორჟი“ ეწოდება. ეკლესია დგას დღევანდელი გორგასალის მოედნის სამხრეთ-დასავლეთით და მას კბეებით უკავშირდება. ძნელი დასადგენია, თუ როდის აშენდა ამ ადგილზე პირველი ეკლესია. ზოგიერთი ცნობით, ეკლესია მე-12

საუკუნეში განუახლებიათ. ამის შემდეგ ტაძარი რამდენჯერმე დანგრეულა და კვლავ აშენებულა. იგი „დაბალი ციხის“ გალავნის შიგნით მდებარეობდა. ციხის კალასაგან გამომყოფი კედელი ეკლესიის უშუალო სიახლოვეს, დღევანდელი გორგასალის პირველი შესახვევის ხაზზე გადიოდა. სახელწოდება იმით აიხსნება, რომ ციხის ფარგლებში მცირე მოცულობის სხვა ეკლესიაც იდგა და მას „პატარა საყდარს“ უწოდებდნენ. დიდი ხნის განმავლობაში ციხეს სპარსელები ფლობდნენ. სპარსელების განდევნის შემდეგ, მე-18 საუკუნის 70-იან წლებში ერეკლე მეორემ შენობა კვლავ სომხურ ეკლესიას დაუბრუნა. დღეს იგი გრიგორიანების საეპისკოპოსო ეკლესიაა. გადმოცემით, ამ ეკლესიის ეზოში მოუკლავთ საიათნოვა.

სურფ-გევორქის ეკლესიასთან იწყება ვიწრო და მოკლე სამღებროს ქუჩა, ძველი ლილახანა. წარმატებით არის ჩატარებული ქუჩის ნაწილის რეკონსტრუქცია (არქიტექტორი ვ. ორბელაძე). ქუჩა სანაპიროსთან შედარებით მაღალ ნიშნულზე გადის. ქუჩის გასწვრივ მდინარის მხრიდან ამორტიზებული მოშენება მოხსნეს და საწინააღმდეგო მხარის ფასადები სანაპიროსკენ გაიხსნა. სახლები გაწმინდეს გვიანდელი მინაშენებისაგან და გეგმარებით შეუგუეს ადმინისტრაციულ დაწესებულებას, ძველ განაშენიანებაში ორგანულად არის ჩაწერილი აგურით ახლად აგებული ადმინისტრაციული შენობა. იგი თანამედროვე ფორმებშია გადაწყვეტილი და ზედმიწევნით მოფიქრებული მასშტაბის, დანაწევრების ხასიათის, მასალის წყალობით ბუნებრივად არის ჩართული ისტორიულ ქსოვილში. სამღებროს ქუჩა ბოტანიკური და აბანოების ქუჩების შერწყმასთან გაგვიყვანს. ბოტანიკური ქუჩა (უფრო სწორად, აღმართი და საკმაოდ ქანობიანი) ბოტანიკური ბაღის მთავარ შესასვლელთან მიდის. აწინდელი ბოტანიკური ბაღი იმ ტერიტორიაზეა გაშლილი, რომელიც შუა საუკუნეებიდან მოყოლებული გალავნის გარეთ განლაგებულ ე. წ. „ციხის ბაღს“ ეკავა. ბოტანიკური ქუჩა, ვიწრო შუკებით, ეზოების შეკიბული ბაქნებით, მეტად დამახასიათებელია მთაგორიან რელიეფზე განლაგებული უბნისათვის. ქუჩის მოსახვევში, მის შუაწელზე სუნიტური მეჩეთი დგას. იგი არ გამოირჩევა შესამჩნევი არქიტექტურული ღირსებებით, მაგრამ მისი ვერტიკალური ნაწილი — კოშკურა მინარეთი, საკმაოდ აქტიურად მონაწილეობს ძველი ქალაქის საერთო ხედში და ციხისუბნის მოცულობით — კომპოზიციური წყობის თვალსაჩინო ელემენტია. იგი

აღიქმება სხვადასხვა მანძილიდან და განსხვავებული რაკურსებით. პირველად ამ ადგილზე მეჩეთი მე-17 საუკუნეში აუშენებიათ. ჩვენამდე მოღწეული მეჩეთი კი მე-19 საუკუნის დასასრულს არის აშენებული.

შესამჩნევად განსხვავებულ დონეებზე განლაგებულ ბოტანიკურ და აბანოების ქუჩებს შორის მოქცეულ ვიწრო 'ხოლში' კოლორიტული უბანია განლაგებული, რომელიც ერთგვარ ასოციაციას კი იწვევს თეატრალურ დეკორაციებთან. ამ უბნის „მთავარი ფასადი“ დაბალ ნიშნულზე განლაგებულ აბანოების ქუჩისკენ არის მიმართული.

მართალია, აბანოთუბანი გალავნის გარეთ, წავეკისისწყლის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობდა (თუ ერთ — ციხის აბანოს არ გავითვალისწინებთ), იგი იმდენად შერწყმულია ახლა ძველ კალასთან და იმგვარად მიმზიდველია, განსაკუთრებით 1984 წელს ჩატარებული რეკონსტრუქციის შემდეგ, რომ ჩვენ აუცილებლად გავალთ აბანოების ქუჩაზე, რომელიც დღეს მიწებში ჩამწყვდეული წავეკისისწყლის თავზე გადის. ქუჩებს შორის მოქცეული მოშენება მთლიანად განახლებულია და სახლებს ძირითადად საცხოვრებლის ფუნქციაა აკერია. ქვედა სართულებში კი კვლავ სავაჭრო დაწესებულებებია განლაგებული.

თბილისის სტუმარი, მტერი თუ მოყვარე უმეტესად ალტაცებით, ზოგჯერ გაკვირვებით, ბევრჯერ იმედით იხსენიებდა თბილისის გოგირდოვან აბანოებს. ა. პუშკინი წერდა: „არაფერი შემხვედრია არც რუსეთში, არც თურქეთში თბილისის აბანოებზე უფრო მშვენიერი“. ალტაცებას ვერ მალავდა ა. დიუმა. თბილისის ბუნებრივი წყლების მაღლით გაოცებულნი იყვნენ მე-10 საუკუნის არაბი გეოგრაფი თუ ყაზანელი სოვდაგარი ვასილი გაგარა, რომელიც მე-17 საუკუნის ოცდაათიან წლებში გავლით ყოფილა თბილისში. თბილისის აბანოების ისტორიაში ტრაგიკული ამბებიც მომხდარა. 1795 წლის სპარსელების შემოსევის დროს აღა-მაჰმად-ხანს, აჭაური წყლების სამკურნალო თვისებების შესახებ ყურმოკრულს, ტანის ერთი გაბანვით განკურნება უცდია და გაცბუნებულს აბანოს დანგრევა უბრძანებია.

აბანოების უბანი თბილისის უძველესი ნაწილია. ამ ადგილებში წარმოიქმნა თბილისის დასახლება. თბილმა წყაროებმა მისცეს ქალაქს დასახელება. თბილისის აბანოები იხსენიება ძველ საბუ-

თებში და მოგზაურთა აღწერებში. თბილისის აბანოები არაერთხელ დაუნგრევიათ, აღუდგენიათ, გადაუკეთებიათ. ჩვენამდე მოღწეული აბანოების უმეტესობა მე-17 საუკუნით თარიღდება. აბანოების სახელი მისი მფლობელის ვინაობას ასახავდა (ერეკლეს, მეითრის, ენალას აბანოები) ან რაიმე ნიშან-თვისებიდან გამომდინარეობდა („გრილი აბანო“, „ჭრელი აბანო“, „პატრუქის აბანო“). ძველი თბილისის აბანოებს მხოლოდ ჰიგიენური დანიშნულება როდი ჰქონია, იგი გარკვეულად საზოგადოებრივი დაწესებულებაც ყოფილა. აქ იყო ხოლმე თავშეყრის, ზოგჯერ ღამისთევის, ხშირად დროსტარების ადგილი. აბანოების დიდ ნაწილს ირანული არქიტექტურის კვალი ამჩნევია (თაღების წაისრული მოხაზულობა ნიშების ხასიათი). აბანოების უმრავლესობაში დარბაზები მიწის დონის ქვეით არის განლაგებული და გადახურულია კამარებით. დარბაზები გუმბათოვანი კამარების თავზე მოწყობილი სასინათლო ფარნებით ნათდება.

ჩატარებული სარეკონსტრუქციო სამუშაოების შედეგად აბანოები გაიწმინდა მინაშენებისა და დანაშენებისაგან. გამოძლეა გუმბათები. განახლდა აბანოების მოპირდაპირე მხარის განაშენიანება. აბანოების ქუჩას კეტავს ე. წ. „ჭრელი აბანო“. იგი ე. წ. „აღმოსავლურ“ ფორმებში გადაკეთდა მე-19 საუკუნეში, ხოლო სახელი მიიღო სხვადასხვა ფერის შორენკეცებისაგან, რომლებითაც მოპირკეთებულია მინარეთების მსგავსი კოშკებით დაგვირგვინებული პორტალი. სარეკონსტრუქციო სამუშაოები ჩატარდა არქიტექტორების: მ. ბოკუჩავას, ა. მახარაძის, ა. სოლომნიშვილის პროექტით პროფესორ ი. ციციშვილის ხელმძღვანელობით. უბნის აღდგენა-რეკონსტრუქცია გაგრძელდება. განსაკუთრებით საინტერესო და ერთობ ეგზოტიკურია მოშენება, რომელიც ლელვთახევის კანონზე გადის (ლელვთახევი წავკისისწყლის კალაპოტის ერთი ღამაში მონაკვეთია თბილისის ფარგლებში).

თბილისის გადმოყურებს ნარიყალას რომანტიკული ნანგრევები. თბილისის ციტადელი საქართველოს დედაქალაქის მრავალსაუკუნოვანი თავგადასავლის მოწმე და უშუალო მონაწილეა. მისი კედლები და კოშკები მრავალგზის დანგრეულა, აღდგენილა, გადაკეთებულა. დღემდე მოღწეული ფრაგმენტები სხვადასხვა პერიოდს ეკუთვნის, ამას მოწმობს ხასიათი, საკედლე მასალა, დუღაბი. შემორჩენილთაგან ყველაზე ძველ ნაწილს უნდა წარმოადგენდეს

ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში მდებარე კოშკის ფრაგმენტი, რომელიც თლილი ქვითაა ამოყვანილი.

„ნარიყალა“ „ნარინ-ყალასაგან“ უნდა იყოს წარმომდგარი და „უმცროს“, „მცირე“ ციხეს უნდა ნიშნავდეს („ნარინ“ მონგოლური სიტყვაა და „უმცროსის“ შეესატყვისება). მაგრამ ეს „მცირე“ ციხე ყველაზე მეტად გამაგრებული და მიუდგომელი ყოფილა. ამაზე მრავალი მოწმობა მიუთითებს. თავდაპირველად ნარიყალა ციტადელის ყველაზე მაღალ ნაწილს ეწოდებოდა, შემდგომში ეს სახელწოდება მთლიანად „ზემო ციხეზე“ გავრცელდა. მთაგორიან რელიეფზე განლაგებული საცისო ნაგებობები რთულ სისტემას ქმნიდა. ნარიყალას კოშკებს შორის გამოირჩეოდა ე. წ. „თავრიზისა“ და „სტამბულის“. ნარიყალას ორი მიწისქვეშა გასასვლელი ჰქონდა მტკვრისა და წავკისისწყლისკენ. ეს გასასვლელები დატანილია თბილისის 1800 წლის გეგმაზე. ნარიყალას წყლით მომარაგება საგანგებო სისტემით ხდებოდა, არხისა და აკვედუქის შემწეობით. ეს უკანასკნელი გამოსახულია თბილისის ტურნეფორისეულ, ნახატზე (ეროვნო-პიტონი ტურნეფორი, ფრანგი ბოტანიკოსი საფრანგეთის ხელმწიფის ლუი მე-14-ის დაჯილდებით გაემგზავრა აღმოსავლეთის ქვეყნებში. თბილისში იგი 1701 წელს ჩამოვიდა). ნარიყალაზე წმ. ნიკოლოზის სახელზე აგებული ეკლესია იდგა. მე-19 საუკუნის დასაწყისში იგი თოფის წამლის საწყობად უქცევიათ და 1827 წელს აფეთქებულია. ეკლესია გაიხსნა 1966 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად. ამასთან, გამოჩნდა უფრო ადრინდელი (მე-13 საუკუნის) ეკლესიის ნაშთები. ციხის გალავანი ნარიყალადან სოლოლაკის ქედს მიუყვებოდა ამჟამინდელი კომკავშირის ხეივანის ხაზზე და მთავრდებოდა ე. წ. შაჰტახტთან—მძლავრ ფორტიფიკაციულ კომპლექსთან, რომელიც ქალაქს დასავლეთიდან იცავდა. შაჰტახტის ნარჩენები დღესაც აღმართულია კომკავშირის ხეივანის დასაწყისში. ცალკეული ცნობებით შაჰტახტში მე-9 საუკუნიდან ჩნდება არაბების მიერ დაარსებული ობსერვატორია. თბილისის ობსერვატორიას იხსენიებს მე-10 საუკუნის არაბი გეოგრაფი ალისტახრი.

თბილისის დედაციხის პატრონები პრაქტიკულად ქალაქს ფლობდნენ. მე-17 საუკუნის სპარსი ისტორიკოსი ისკანდერ მუნში აღტაცებული აღწერს მის შეუვალობას: „ციხის კოშკები იმდენად მაღალნი არიან, რომ ცის კამარას უტოლდებიან. ვერცერთი ქვეყ-

ნის ხელმწიფემ ვერ შეძლო ამ ციხის აღება, რადგან მას სამი მხრიდან ცამდე აღმართული მთები არტყია გარს, ერთი მხრიდან კი მტკვრის წყალი ჩაუდის, ამიტომ აქ ჯარის განსალაგებელი ადგილი არ არის“.

უკვე რამდენიმე წელია, რაც თბილისის დედაციხეზე სარესტავრაციო და გამაგრებითი სამუშაოები მიმდინარეობს (პროექტის ავტორია არქიტექტორ-რესტავრატორი ტ. კიპაროძე). საუკუნე საუკუნეს მისდევდა. ბევრი რამ შეიცვალა თბილისის განაშენიანებაში, ხოლო ნაოჩაღას შთამბეჭდავი მოცულობები კვლავ რჩება საქართველოს დედაქალაქის უწყვეტი ისტორიის მდუმარე და ამაყ მოწმედ.

* * *

ზემოთ მოყვანილი თბილისის დათვალიერების გზა-გეზი ერთადერთი არ არის. სხვა ვარიანტებიც არსებობს. ისიც აღსანიშნავია, რომ შემოთავაზებული მარშრუტების არჩევანი ნაკარნახევია დროის მცირე მანძილზე მაქსიმალურად შესაძლებლის ნახვის სურვილით. ჩვენი მარშრუტების მიღმა ბევრი საინტერესო ქუჩა და უბანი დარჩა. მათი „აღმოჩენის“ შესაძლებლობას კი დამთვალიერებელს უტოვებთ. რადგან ისტორიულ ქალაქში სეირნობა და საკუთარი აღმოჩენები ყოველთვის უდიდესი სიამოვნების და სულიერი საზრდოს წყაროა.

ლიტერატურა

ბერიძე., თბილისის ხუროთმოძღვრება 1801-1917 წლებში. თბილისი, ტ. I, 1960, ტ. II, 1963.

ბერიძე თ., და აღმოცენდა თბილისი. თბილისი, 1965.

ბეძენიშვილი მ., თბილისის გარეგანი სახე მე-18 საუკუნეში. თბილისი, 1984.

გრიშვილი., ძველი ტფილისის ლიტერატურული ბოჰემა. თბილისი, 1927.

კორკელია თ., ძველი თბილისი, თბილისი, 1984.

კორკელია თ., ძველთბილისური დასახლებანი, თბილისი, 1985.

პოლიევქტოვი მ., ნათაძე გ. ძველი ტფილისი. თბილისი, 1930.

ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის ქვეყნებში. თბილისი, 1975.

Джапберидзе Н., Мачабели К. Тбилиси—Мцхета, М., 1981.

Поселпани Пл., Описание древностей города Тифлиса, Тифлис, 1986.

Квирквелия Т., Архитектура Тбилиси. Тбилиси, 1982.

Квирквелия Т., Архитектура Тбилиси, М., 1985.

Кинцурашвили С., Маршруты старого Тбилиси. Тбилиси, 1966.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

თბილისი წარსულში	3
ძველი თბილისის გზამკვლევი	18
ზემო უბანი	18
განახლებული ქუჩები	35
ლიტერატურა	52

რედაქტორი მ. ერისთავი
მხატვარი ვ. ხიდაშელი
მხატვრული რედაქტორი ლ. ღვინჯილია
ტექნიკური რედაქტორი ლ. კელიძე
კორექტორი შ. ხუტაშვილი
გამომშვები ლ. იაშანიძე

გადაეცა წარმოებას 13.04.88. ხელმოწერილია დასაბეჭდად 08.11.88. ჟე 02176
საბეჭდი ქაღალდი № 2 60X84¹/₁₆. გარნიტური ვენა ბეჭდვა მაღალი პირობითი
ნაბეჭდი თაბახი 3,26 + ჩაყრა + 0,93. პირ. სალ.-გატ. 3,73. საალრ.-საგამომც.
თაბახი 4,24. ტირაჟი 20.000 შეკვ. № 792.
ფასი 85 კაპ.

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“
თბილისი, მარჯანიშვილის 5.

საქართველოს სსრ გამომცემლობათა,
პოლიგრაფიისა და წიგნის ვაჭრობის საქმეთა სახელმწიფო
კომიტეტის თბილისის № 12 სტამბა, უშ. ჩხეიძის ქ. № 8..
Тбилисская типография № 12, Государственного
комитета Грузинской ССР по делам издательств
полиграфии и книжной торговли.
Ул. Ушаки Чхендзе № 8